

VITENSKAPELIG
HØYSKOLE
Norwegian School of
Theology, Religion and Society

Kirkekampen i Arendal

Sindre Gelius Eikje

Veileder

Førsteamanuensis Kristin Norseth

MF vitenskapelig høyskole for teologi, religion og samfunn,

AVH5065: Masteroppgave i teologi (30 ECTS), Høst 2018

Antall ord: 21 041

Sammendrag

Kirkekampen under andre verdenskrig var en viktig, betydningsfull men også dramatisk tid for kirke-Norge. Det er gjort en hel del forskning på dette området, og man har gjennom denne forskningen fått et større bilde av hvordan lokale kirker opplevde kirkekampen. Det er heldigvis tatt vare på mye materiale fra denne tiden, noe som gjør forskningen mer troverdig og samtidig mer fyldig. I dette arbeidet er hovedmålet å gjøre rede for de mest sentrale hendelsene kirkekampen i Arendal, som opplevde en spesielt konfliktfylt tid under krigsårene.

Oppgavens hovedmål er å presentere kirkeforholdene i Arendal under krigen, for så å trekke frem de hendelsene og konfliktene som fikk størst betydning for kirkekampen i Arendal.

Avhandlingens hoveddel vil dessuten struktureres tematisk og ikke kronologisk, noe som vil gi oppgaven et annet perspektiv. Hovedfokuset blir dermed å knytte hendelsene og konfliktene opp mot noe annet; for eksempel å beskrive forholdet mellom den lokale kirken og Departementet. På denne måten vil man unngå å bare gjengi historien, men hele tiden forsøke å knytte historien opp mot andre deler av historien.

I masteravhandlinger som dette er det sjelden at man klarer å komme opp med noe nytt. Likevel vil denne oppgaven i så stor grad vil bruke Kirkekampens Sentralarkiv sine mapper om Agder bispedømme, som gjør at det likevel kan fremkomme nye opplysninger om kirkekampen i Arendal. I tillegg er det ikke før gjort en masteravhandling eller annet arbeid der hele Arendal prosti er favnet. Derfor vil forhåpentligvis denne oppgaven være et friskt pust inn i lokalhistorien til Arendal.

Innholdsfortegnelse

1	INNLEDING	1
1.1	Innledning	1
1.2	Bakgrunn for valg av tema og problemstillinger	2
1.3	Avgrensing	3
1.4	Kilder og litteratur	4
1.5	Begreper og definisjoner	6
1.6	Objektiv fremstilling – eller ikke?	7
2	OKKUPASJON OG DEN FØRSTE TID	8
2.1	Innledning	8
2.2	Okkupasjon og den første tiden	8
2.3	Eivind Berggrav (1884-1959)	9
2.4	Hyrdebrevet	9
2.5	Quislings blir ministerpresident og Arne Fjellbu blir avsatt	10
2.6	Embetsnedleggelsene og Kirkens Grunn	11
2.7	Den midlertidige kirkeledelse og det nye kirke-Norge	13
3	TEOLOGI UNDER KIRKEKAMPEN	14
3.1	Innledning	14
3.2	Sigmund Feyling (1895-1980)	14
3.3	Toregimentslæren	15
3.4	«Når kusken er gal»	16
3.5	Austads teologiske tolkning av kirkekampen	16
3.6	Den teologiske situasjonen i Arendal	17
4	ARENDALE BY OG PROSTI	18
4.1	Innledning	18

4.2	Agder bispedømme blir til Skien bispedømme	18
4.3	Arendal som by og prosti.....	19
4.4	Status i de ulike menighetene	19
4.4.1	Trefoldighet.....	19
4.4.2	Barbu	21
4.4.3	Herefoss.....	22
4.4.4	Froland	22
4.4.5	Tromøy	23
4.4.6	Øyestad.....	24
4.4.7	Hisøy	25
4.4.8	Østre Moland.....	25
4.5	Den økonomiske situasjonen og Arnt J. Mørland	26
5	FORHOLDET TIL STATEN OG BISKOPENE.....	31
5.1	Innledning.....	31
5.2	Forholdet til Staten og Departementet.....	31
5.2.1	Politimakten	32
5.2.2	Armann Bergh – «en steil mann».....	33
5.2.3	«Quislingloven» - Hvem skulle bruke kirkene?.....	34
5.3	Forholdet til biskopene	35
5.3.1	Zwilgmeyer blir biskop i Skien	36
5.3.2	James Maroni	37
5.3.3	Zwilgmeyer på kontorvisitas i Arendal	37
5.3.4	Maroni – en populær leder	38
5.3.5	«De frie presters» forhold til Zwilgmeyer.....	39
5.3.6	Forholdet mellom Rabben og Zwilgmeyer	40
6	FORHOLDET MELLOM PRESTENE OG TIL LEKFOLKET.....	42

6.1	Forholdet mellom prestene	42
6.1.1	Hansteen takker nei til bispeembete	42
6.1.2	Ruud og Ring i konflikt på Tromøya	44
6.1.3	Prestene forvises – behovet for prester øker	44
6.1.4	Jacob Haug – den siste NS-presten i Aust-Agder	46
6.2	Forholdet til lekfolket	47
6.2.1	Kirkens Grunn blir distribuert	47
6.2.2	NS-ordføreren i Froland	48
6.2.3	Menighetsrådene	48
6.2.4	Nye menighetsråd i Arendal.....	49
6.2.5	Menighetsrådene etterlyste prester	50
6.2.6	Rabben slutter i Øyestad og må erstattes	51
6.2.7	Gudstjenestedeltakelse og kirkelige handlinger	52
6.2.8	Sagedahl i konflikt med menighetsrådet i Trefoldighet	53
7	AVSLUTNING	55
7.1	Freden kommer – prestene vender tilbake.....	55
7.2	Det vanskelige oppgjøret	56
7.3	Ble teologi lagt til side?	58
7.4	Makro- og mikrohistorie.....	59
7.5	Kirkekamp – en overdrivelse?	59
7.6	Fikk NS-fotfeste i Arendal?.....	60
8	LITTERATUR	61

1 INNLEDING

1.1 Innledning

Den 9. september 1942 ankom Lars Rabben med familie, Bjorbekk prestegård, som ligger noen kilometer sørvest for Arendal. Her skulle han, på vegne av det nazifiserte Departement, begynne sin tjeneste som prest i Øyestad sokn, i Arendal prosti. Han hadde ingen teologiutdanning, og kom fra sin jobb som vaktmester i pinsemenigheten Filadelfia Oslo.¹ Johan Weding Heiberg Landmark var sokneprest i Øyestad, og hadde også hatt stillingen som prost i Arendal de siste årene. Landmark nærmet seg 70 år, og like før flertallet av Den norsk kirkes prester la ned sine embeter i protest mot overgrepene mot den nasjonale kirke, og nazifiseringen av det norske sivilsamfunn, fikk Landmark avskjed i nåde, signert av Quisling, Skancke og Feyling. Likevel valgte han som pensjonist å stå i frivillig tjeneste for «den frie kirke» frem til Rabben kom.²

Landmark og hans familie hadde fått beskjed om å gi plass til Rabbens i prestegården, og på grunn av at Landmark ikke hadde kjøpt bolig til seg og sin familie, ble begge familiene boende i presteboligen på Bjorbekk den første tiden. Rabbens familie og Landmarks familie bodde da side om side for en periode, og Rabben beskrev denne tiden som utfordrende i sin beretning til Kirkedepartementet 14. oktober 1942.³ Landmark skal ha stilt Rabben flere utfordrende spørsmål, og skal ha vært ganske så kritisk til Rabben.

Dette har jeg fått formidlet av Ingrid Gelius (1928-dd), som var yngste datter av Johan Landmark. Det gjør at kildene blir mer troverdige, nettopp fordi Gelius forteller den samme historien som kildene beskriver.

¹ Hjellset 2011, side 35-36

² Med den frie kirke menes den delen av kirken som la ned sine embeter påskedag 1942, og som ikke stilte seg lojale til NS-regimet

³ Hjellset 2011, side 39 – Hjellset har brukt følgende kilde: Til Kirkedepartementet 14.10.42. Fra Øyestad prestearkiv

1.2 Bakgrunn for valg av tema og problemstillinger

Det hele startet med historien fra Ingrid Gelius. Etter å ha hørt mer om denne hendelsen, har interessen for kirkekampen i Arendal økt. Da jeg fikk tilgang til Kirkekampens Sentralarkiv (KKS) på Nasjonalbiblioteket (NB), åpnet det seg en ny verden av primærkilder som fortalte mer om den spesielle situasjonen i Arendal og omegn. I tillegg oppdaget jeg at Arendal i mye større grad ble rammet av konflikt og en mer intens kirkekamp enn de andre prostiene i bispedømmet. At dette hadde sammenheng med at Arendal var en viktig by for tyskerne, er det ingen tvil om. Dette var så spennende at jeg nå ønsker å sette en del av disse dokumentene og kildene sammen til en sammenhengende historie, der jeg kan få tegne et bilde av situasjonen i kirkene i Arendal under krigen.

Lars Rabben var ikke den eneste presten som gikk i tjeneste for den nazifiserte kirke i Arendal under krigen. Nettopp det at det i løpet av krigen var 5 ulike NS-prester som stod i tjeneste i Arendal, gjorde Arendal prosti til et spesielt prosti. Etter at det store flertallet, både i Norge og i Arendal, hadde lagt ned den statlige delen av sitt embete, fortsatte de likevel å være prester, men uten bånd til kirken. De var del av den sivile kampen på lik linje med resten av motstandsbevegelsen under krigen, og ble av NS oppfattet som illojale mot statskirken. Og det var ikke bare denne veien man anså «motstanderen» som illojal. Også prestene som hadde lagt ned sine embeter anså prestene som valgte å stå i den statslojale kirke som illojale. Det er akkurat her mye av konflikten ligger, både nasjonalt og lokalt.

Dette gjør at jeg har formet følgende hovedproblemstilling for mitt arbeid: «Hvordan erfarte prestene som stilte seg under Den midlertidige kirkeledelse(DMK), kirkekampen i Arendal?» Denne problemstillingen skaper flere underproblemstillinger, og disse vil bli reist i løpet av arbeidet. Hvem var prestene som gikk inn i motstandskirken, og hvem var prestene som valgte å stå under det statlige embete? Hvilke personer ble sentrale i den lokale kirkekampen i Arendal, og hvilke lokale hendelser ble viktige og betydningsfulle for kirkekampen? Dette er en stort og omfattende arbeid som krever mye litteratur, research og gode primær- og sekundærkilder. I tillegg til disse problemstillingene blir det også viktig å gjøre rede for den lokale situasjonen, slik at det er mulig å se hendelser, erfaringer og konflikter i et større bilde. Det er altså ingen tvil om hvilket ord som best beskriver hele dette arbeidet: konflikt.

1.3 Avgrensing

Det er flere typer avgrensing man må gjøre i en slik oppgave. Én ting er den rent geografiske avgrensningen, mens en annen gjelder avgrensing av kilder og hvor bredt oppgaven skal favne. I tillegg må man også ta stilling til den tidsmessige avgrensningen.

Den norske kirke delte i 1942 landet vårt inn i 7 bispedømmer, og i hvert bispedømme satt biskopen som øverste kirkelige leder. Slik fungerer det også i dag, bortsett fra at antall bispedømmer er blitt til 11. Hvert bispedømme blir videre delt inn i prostier, hvor det er prostene som er de øverste lederne. Agder bispedømme var delt inn i 10 slike prostier. Hvert prosti er igjen delt inn i ulike sokn, og i hvert sokn er det én ledende prest, derav navnet sokneprest.

Målet med dette arbeidet er å tegne et bilde av hvordan det så ut i hele Arendal prosti, og et prosti der det i løpet av krigen var flere NS-prester i tjeneste. Det er tidligere skrevet to oppgaver om to av menighetene i prostiet, og disse er det Gunnar Ellingsen og Jan Erik Hjellset som har skrevet i henholdsvis 1986 og 2011. Disse tok for seg Trefoldighet menighet og Øyestad menighet, men jeg vil forsøke å gjøre noe som ikke er gjort tidligere, nemlig å tegne et bilde av hele prostiet. Det å skulle gjøre dette på en såpass kort oppgave er utfordrende, og gjør at man hele tiden må selektere hva som er viktig og mindre viktig.

Samtidig som jeg har hovedfokus på Arendal prosti, er det også viktig å presentere det store bildet og hvordan situasjonen så ut på landsbasis. Dette vil være nødvendig for å kunne sette Arendal prosti inn i det nasjonale bildet, samt se hvilken påvirkning den nasjonale situasjonen hadde på Arendal. Det å se på situasjonen i bispedømmet er også interessant. Det handler om å se historien fra ulike plan og perspektiv – metaperspektiv og mikroperspektiv er to perspektiv oppgaven vil balanseres mellom.⁴

En annen avgrensing jeg er nødt til å gjøre er det tidsmessige. Ideelt sett skulle man tatt for seg mellomkrigstiden og tiden frem mot krigen. I tillegg skulle man naturligvis også sett på konsekvensene og etterkrigstiden, men det vil ikke være mulig i denne oppgaven. Det er nødvendig å gjøre en tidsmessig avgrensing fra krigens utbrudd i 1939 til freden 8.mai 1945. Det er den nasjonale og store avgrensningen. Men når vi skal se på arbeidets faktiske hovedtema,

⁴ Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære, 1979, side 9-16

Arendal prosti, blir hovedfokuset på tiden mellom embetsnedleggelsen og frem til freden.⁵ Dette er for å kunne fokusere på de mest sentrale hendelsene i kirkekampen i Arendal, som fant sted i dette tidsrommet.

1.4 Kilder og litteratur

Selv om dette arbeidet gjelder en kortfattet og smal del av Arendals historie, kreves det mye research og mange kilder. For å få best mulig oversikt kreves det at en går gjennom mange bøker, og i mange av disse er det gjerne bare noen få setninger som er relevante. Dette gjør arbeidet omfattende. Det som har vært mest omfattende, men samtidig mest verdifullt er Kirkekampens Sentralarkiv (KKS) på Nasjonalbiblioteket (NB). Her har kirkehistoriker Torleiv Austad samlet en mengde materiale fra kirkekampen, og ordnet det i ulike mapper og esker. Dette er alt fra brev, beretninger, svar på spørreundersøkelser, prekenmanuskripter, notater og artikkelsamlinger. Mye av materiale er maskinskrevet, men noe er også håndskrevet. Utfordrende og dårlige håndskrifter har gjort arbeidet en del mer krevende.

Reidar Bolling, sokneprest i Bygland fra 1928-1947, fikk 9.november 1945 et oppdrag av biskopen i Agder, James Maroni, om å samle beretninger og materiale fra prester som handlet om kirkekampen i Agder bispedømme. Arbeidet ble ferdigstilt i januar 1946, og Bolling fikk til sammen 57 svar fra ulike prester i bispedømmet. Disse svarene kommer jeg til å bruke mye i denne oppgaven, og er organisert i den delen i KKS som kalles B3. Det er flere grunner til at jeg ønsker å vekte disse kildene mer enn andre kilder. Det handler i all hovedsak om at det er skriftlige kilder som er skrevet av prestene selv, samtidig som beretningene og brevene er skrevet tett opp mot kirkekampen. Dette er naturligvis i utgangspunktet en positiv side, men det at beretningene er skrevet såpass kort tid etter kampen, gjør at beretningene er skrevet i en spesiell sinnsstemning og under krevende omstendigheter som fargelegger beretningene. Dette er verdt å være oppmerksom på når en leser beretningene.

En annen viktig side ved disse kildene er at det aller meste viser seg å stemme når B3 sjekkes opp imot andre kilder. Disse svarene er samlet i mapper og sortert etter prostier. For å få tilgang til dette arkivet må man ha spesiell tillatelse, noe som i utgangspunktet kun gis forskere. Det er svært få som har benyttet seg av KKS tidligere, noe som gjør dette arbeidet unikt. Det gjør at

⁵ Embetsnedleggelsen til freden vil si fra påskedag 1942 frem til freden kom 8.mai 1945.

dette arbeidet muligens kan bidra til noen perspektiver og informasjon rundt kirkekampen i Arendal.

I tillegg til materiale som Bolling har samlet inn til arkiv B3, så har han også skrevet en del avisartikler som ble publisert som en artikkelserie i Fædrelandsvennen i 1946. Disse inneholder både stoff fra beretningene, men også Bollings egne tanker og erfaringer. Disse artiklene kan ikke vektas like tungt som B3, men er likevel interessant fordi Bolling var en svært sentral mann i samlingen av materiale like etter kirkekampen.

Samtidig er det viktig å peke på en viktig forskjell i arkivet på NB. En betydelig del av arkivet er nemlig svar på en annen spørreundersøkelse. Denne undersøkelsen ble utført av kirkehistorikerne Einar Molland (1908-1976) og Andreas Seierstad (1890-1975). Det som skiller disse undersøkelsene fra undersøkelsene Bolling gjorde, er at Molland og Seierstad har mer spesifikke spørsmål enn Bolling. Det vil si at undersøkelsen til Bolling inneholder betydelig mer fritekst og mindre svar på bestemte spørsmål. Dette har naturligvis både positive og negative sider, men for mitt arbeid vil det være mer relevant å benytte meg av B3 og Bollings arbeid. Begge undersøkelsene vil bli brukt i dette arbeidet, men det er altså Bollings undersøkelse som vil bli mest brukt.

En annen viktig bidragsyter til samling og ordning av materiale om kirkekampen i Agder er tidligere biskop Kaare Støylen. Han har samlet en god del skriftlige kilder på NB, i tillegg til at han i 1984 skrev en jubileumbok for Agder bispedømme i anledning 200-årsjubileet til bispedømmet. Boka har lagt stor vekt på kirkekampen i Agder. Her presenteres det store bildet, og Støylen viser god oversikt over det som rørte seg i området.

Til slutt ønsker jeg å sitere det brevet Reidar Bolling sendte til Einar Molland i forbindelse av sitt arbeid med undersøkelsene blant prestene i Agder.

Hr. Professor dr.theol Molland

Oslo

Før bispemøtet 1 ga rundskriv nr. 13 og 14 hadde biskop Maroni bede meg lage ei utgreiding om striden innan Agder bispedømme. Eg har difor tatt til å samle inn tilfang og har, som De vil sjå av det rundskrivet eg sende prestane, lova å sende vidare det tilfang dei måtte overlata meg. Eg har alt fått ein del meldingar som eg

kjem til å oversende Dykk seinare.

No ville eg høyre om det ikkje kunne la seg gjere at det vart eit vidare samarbeid millom Dykk og meg. I tilefelle De skriv til prestane, - det er diverre nemleg mange som enno ikkje har svara meg – kunne De ikkje då be prestane innan Agder bispedømme dende meg eit gjennomslag av den melding som vert send dykk? Eller lat meg ta eit meir beinveges steg! Kunne eg i purring om svar få lov til å segje at dei kunne sende svar på rundskriv nr. 13 gjennom meg. Arbeidet mitt vil i alle høve bli fullført i januar 1946.

Med vyrdsam helsing Reidar Bolling⁶

1.5 Begreper og definisjoner

Jeg kommer til å bruke begrepet **NS-prester** en god del i denne oppgaven. Når jeg snakker om NS-prester er det snakk om de prestene som enten sympatiserte med, eller valgte å ikke legge ned embetene sine i 1942. Det vil ikke nødvendigvis si at NS-prestene var nazister - det er viktig å understreke. Prestene fikk nemlig frist til 1.juli å signere Kirkens Grunn og legge ned sine embeter. De som enten valgte å ikke signere, melde seg inn i NS eller de som ikke signerte innen fristen går alle inn under kategorien som NS-prester i denne oppgaven.

De prestene som la ned sine embeter og sa fra seg den statlige delen av sitt embete, ble på mange måter frie prester. Derfor vil jeg bruke begrepet **frie prester** når jeg snakker om prestene som nedla sine embeter, eller som ikke tilhørte den statslojale kirke. Det er kanskje ikke det mest politisk-korrekte begrepet, men det favner en sentral gruppe, samtidig som det sier noe riktig om prestene tok avstand til det nazifiserte departement og den statslojale kirke.

Jeg kommer også til å bruke begrepet **NS-regimet** en del i dette arbeidet. Dette begrepet bruker jeg for å betegne det styresettet og den totalitære staten som ble innført av Josef Terboven 25.september 1940, men som ble videreført av Vidkun Quisling i februar 1942.

⁶ KKS, B3, eske 2

1.6 Objektiv fremstilling – eller ikke?

Når man skal skrive en historisk oppgave som dette vil ofte fokuset være å få skrevet en mest mulig objektiv og riktig historie. Det å skulle gjengi en stemme uten å gjengi motpartens stemme vil være uriktig og lite objektivt. Men i denne oppgaven vil ikke fokuset være å fremstille historien på en mest mulig objektiv måte. Denne oppgaven vil i større grad handle om å presentere tanker, det som provoserte, opplevelsene og prestene som stod i opposisjon til NS-regimet. Kanskje ikke et valg etter Rankes⁷ og andre historikers visjon, men det er altså et bevisst valg for å gi arbeidet en retning. Ellers vil jeg benytte meg av vanlige historiske metoder for å fremstille stoffet, og i arbeidet med kildene.⁸⁹ Dette innebærer måten man leser kildene på, fremstiller kildene, analyserer kildene og hvordan man sammenligner ulike kilder.

⁷ Leopold von Ranke (1795-1886) var en tysk historiker som regnes som grunnleggeren av vitenskapelig historieforskning. Var opptatt av å skrive en så objektiv og riktig historie som mulig.

⁸ Seland 2012

⁹ Andresen, Rosland, Ryymin & Skålevåg 2015

2 OKKUPASJON OG DEN FØRSTE TID

2.1 Innledning

Denne oppgaven tar utgangspunkt i en smal og lokal del av den norske kirkehistorien, og man kan heller ikke si at kirkekampen i Arendal i seg selv fikk store konsekvenser for Norges historie. Likevel blir Arendal omtalt som det mest fiendtlige innstilte prostiet til NS-regimet i hele bispedømmet.¹⁰ Helt ubetydelig var altså ikke det som skjedde i Arendal. Det som derimot er sikkert, er at den nasjonale situasjonen, og det som skjedde i Oslo hadde stor innvirkning på resten av landet, også Arendal. Dette kunne være alt fra sentrale dokumenter, bestemmelser, utvalg og ledelse. For å kunne se hvordan Arendal ble preget av den nasjonale situasjonen, skal vi nå se på den første tiden av okkupasjonen og kirkekampen, og på hva som skjedde på den nasjonale plan.

2.2 Okkupasjon og den første tiden

9. april 1940 ble Norge erklært okkupert av tyskerne og Hitlers naziregime, og det tok ikke lang tid før politikeren Vidkun Quisling forsøkte å kuppe den norske stat over radioen, men mislyktes ettersom tyskerne ikke var særlig interessert i å støtte hans regjering. Den tyske politikeren Josef Terboven ble erklært rikskommissær for de okkuperte norske områder, og ble derfor øverste sivile tyske leder i Norge. Terboven var ikke spesielt fornøyd med at Quisling skulle være fører for den fascistpartiet Nasjonal Samling (NS) i Norge, men hadde ikke annet valg enn å godta ham etter at riksrådsforhandlingene brøt sammen.^{11 12}

Den norske kirke, som på denne tiden var en statskirke, ble styrt av staten, og det var derfor Kongen i statsråd som utnevnte biskoper og proster. Stortinget var den lovgivende makten, også for kirken. At det nå var tyske okkupasjonsmakter som skulle styre kirken var for mange i kirke-Norge uaktuelt. Derfor ble det 25. oktober 1940 opprettet en gruppe, etter initiativ fra Eivind

¹⁰ Thorsdahl 2017, side 280

¹¹ https://snl.no/Josef_Terboven (Nedlastingsdato 17.10.18)

¹² <https://snl.no/riksr%C3%A5dsforhandlingene> (Nedlastingsdato 17.10.18) Forhandlingene handlet om å finne frem til en ordning i okkupasjonsstyret, der Stortingets presidentskap på den ene siden forhandlet med representanter fra tyske okkupasjonsmakter på den andre siden. Disse forhandlingene brøt etter hvert sammen.

Berggrav¹³, som skulle fungere som kirkens «generalstab» i kirkens kamp mot okkupasjonsmakten. Denne gruppen fikk navnet Kristent Samråd. Her satt representanter fra Den norske kirke, men også lekmenn. De som satt i denne gruppen var professor Ole Hallesby, biskop Eivind Berggrav, lekpredikant Ludvig Hope, biskop Ragnvald Indrebø, jurist Kristian Hansson, lærer Hans Høeg, misjonsprest Einar Smebye og prest Ingvald Bernhard Carlsen.¹⁴ Kristent Samråd fikk både et økumenisk og konservativt preg. De skapte et samhold mellom frikirkelige kretser og Den norske kirke, men hadde som sagt også en tydelig konservativ profil.

2.3 Eivind Berggrav (1884-1959)

Det kanskje mest fremtredende navnet i kirkens kamp mot okkupasjonsmakten var biskop i Oslo Eivind Berggrav. Han var fra 1928-1937 biskop i Hålogaland bispedømme, før han i 1937 overtok bispeembete i Oslo etter Johan Peter Lunde. Det tok ikke lang tid etter okkupasjonen før Berggrav fikk en sentral rolle i kampen mot NS-regimet og okkupasjonsmakten. Berggrav var en samlingsmann og en samrådsmann, og Alex Johnson uttrykker det i sin bok om Berggrav: «Han var ingen høvding, og ville ikke være det heller. Han var en samråds-mann, og nettopp derfor en stor kirkeleder.»¹⁵

2.4 Hyrdebrevet

Gjennom kirkens historie har det blitt sendt ut flere hyrdebrev, og det blir ofte gjort når kirken ønsker å markere sitt standpunkt i en sak som er viktig for kirken. Dette ble også gjort i januar 1941, og da ble det sendt ut et hyrdebrev fra biskopene til alle norske menigheter. Hyrdebrevet ble trykket opp i hele 50 000 eksemplarer, og hovedmålet med brevet var å protestere mot vold og urett. I tillegg var det på mange måter en protest mot Hirdens opptreden og NS-regimets forsøk på å få prestene i kirken til å bryte sin taushetsplikt.¹⁶ Brevet kommenterer i all hovedsak 3 temaer: Hirdens voldsutøvelse ved Oslo handelsgymnasium, høyesteretts embetsnedleggelse og til slutt; prestenes taushetsplikt. På grunn av arbeidet omfang er det ikke mulig å gå dypere inn på dette brevet. Poenget er likevel at et slikt brev er en offentlig uttalelse som markerer at en tar avstand til handlingene til styret og ledelsen. Hyrdebrevet fikk en veldig samlende

¹³ Johnson 1959, side 100-101

¹⁴ Wisløff 1971, side 420-422

¹⁵ Johnson 1959, side 105

¹⁶ <https://snl.no/hyrdebrev> (Nedlastingsdato 17.10.18)

funksjon, og virket samlende i brede lag av folket. Dette brevet ble en slags markering og begynnelse på kirkens kamp på okkupasjonsmakten, og det er nettopp derfor dette hyrdebrevet er viktig.

2.5 Quislings blir ministerpresident og Arne Fjellbu blir avsatt

Quislings første statskupp-forsøk i 1940 gikk i vasken, men på vårparten 1942 skulle han få en ny sjanse. Han fikk nå lov til å danne «en norsk nasjonal» regjering, og han skulle selv få lov til å være ministerpresident.¹⁷ Endelig hadde Quisling lyktes i sin drøm om å være Norges fører. Spenningene ble nå bare sterkere og sterkere, og det tok ikke lang tid før ekspedisjonssjef i kirkedepartementet Søren Oftenæs (1871-1943) fratrådte sin stilling. Stillingen ble overtatt av Egersundspresten Sigmund Feyling. Feyling skulle senere vise seg å bli Berggravs største fiende. Mer om Feyling og hans synspunkter kommer jeg tilbake til litt senere i oppgaven. En annen sentral person i Quislings nye regjering var Kirke- og undervisningsminister Ragnar Skancke (1890-1948). Han var øverste leder for kirkedepartementet, men det kan virke som om han overlot det meste av kirkepolitikken til ekspedisjonssjef Sigmund Feyling. Ragnar Skanche var og er den siste som er henrettet ved dom i Norges historie.¹⁸

1.februar 1942 ble det på Akershus festning i Oslo en statsakt, der Quisling under en høytidelig seremoni ble innsatt som ministerpresident. Statsakten skulle også markeres med en festgudstjeneste i Nidarosdomen samme dag, og Peder Blessing Dahle (1877-1948), sokneprest i Ullern, skulle holde gudstjenesten. Blessing Dahle hadde vært medlem i NS siden 1933, og var dermed én av de aller første prestene som meldte seg inn i partiet som ble stiftet 8.mai 13.mai 1933 av Vidkun Quisling. Det eneste problemet med denne gudstjenesten var at det egentlig var domprost Arne Fjellbu som skulle ha gudstjeneste i Nidarosdomen denne dagen. At Fjellbu måtte vike for en gudstjeneste i NS sin regi var uaktuelt, og han dro derfor tidlig om morgenen til kirken og oppholdt seg på domkirkearkitektens kontor frem til han selv holdt en gudstjeneste klokken 14:00 i Nidarosdomen. Denne gudstjenesten var på forhånd annonsert i menighetsbladet, og politiet forsøkte å stoppe gudstjenesten uten hell. Store folkemengder

¹⁷ Wisløff 1971, side 427-439

¹⁸ https://snl.no/Ragnar_Skancke (Nedlastingsdato 22.10.18)

utenfor kirken¹⁹ hindret politiet å ta seg inn i kirken, og «Vår Gud han er så fast en borg» og «Gud signe vårt dyre fedreland» runget utover plassen utenfor kirken.²⁰

20.februar, snaue 3 uker etter gudstjenesten, kom det et telegram om at Fjellbu var avsatt. Fjellbu var heller ikke beskjeden i måten han resonnererte på i sin egen biografi fra 1960: «Jeg samrådet meg med mine kolleger og med biskop Støren, og vi ble enige om at det ville være et fullstendig brudd med hele den fronten kirken hadde inntatt hvis jeg skulle overlate min prekestol til en naziprest etter ordre fra staten.»²¹

2.6 Embetsnedleggelsene og Kirkens Grunn

Gudstjenestene i Nidarosdomen og Fjellbus avsettelse ble begynnelsen på en vurdering av embetene innad i kirken. Bare 4 dager etter Fjellbus avsettelse nedla alle biskopene sine embeter etter at saken var drøftet i Kristent Samråd 24.februar 1942. Dette førte altså til en samlet forståelse og handling fra kirkens øverste ledere, og bidro både til samling blant motstandskirken, men også en avstand til NS-regimet.

Ved påsketider 1942, utarbeidet Kristent Samråd et dokument som skulle prege kirkekampen mer enn noe annet; Kirkens Grunn. Bakgrunnen for å skrive et slikt skrift var flere, men en viktig årsak var nok å peke tilbake på embetsnedleggelsen til både Høyesterett og biskopene. Forholdet mellom kirken og skolen var også et sentralt tema for Kirkens Grunn. Det var nemlig i skolen dåpsopplæringen foregikk, og kirken hadde dermed geistlig tilsyn overfor skolen. Da skolen ble forsøkt nazifisert gjennom at samtlige lærere skulle være medlem av den nazistiske yrkesorganisasjonen Norges Lærersamband.²²

De nazistiske myndigheter gjorde alt de kunne for å påvirke forkynnelsen i kirken, slik at den aldri kom i konflikt med de nazistiske prinsipper. Dette innebar blant annet at de som forkynte ikke skulle berøre dagsaktuelle temaer, slik folk kunne bli påvirket til å gå imot NS-regimet på bakgrunn av teologi og forkynnelse. Dette kunne ikke Den norske kirkes biskoper og prester gå

¹⁹ Fjellbu 1960, side 256 (Her er et bilde fra utenfor Nidarosdomen da Fjellbu holdt gudstjeneste)

²⁰ Wisløff 1971, side 436-439

²¹ Wisløff 1971, side 439

²² Oftestad 1998, side 218

med på, og derfor ble det også et behov for å utforme et offentlig skrift der en presiserte at det var Guds ord som var høyeste norm for liv og lære.²³

Kirkens Grunn hadde nærmest form som et bekjennelsesskrift, selv om det var uenighet hvorvidt det faktisk var et kirkelig bekjennelsesskrift eller ikke.²⁴ Kirkens Grunn inneholder 6 artikler, der de 3 første tar for seg kirkens egenart og selvstendighet, mens de 3 siste drøfter forholdet mellom kirke og stat:

- *Om Guds ords frihet og vår forpliktelse på ordet.*
- *Om kirken og ordinasjonen.*
- *Om den hellige samhörighet i kirken.*
- *Om foreldrenes og kirkens rett og plikt i barneoppdragelsen.*
- *Om de kristnes og kirkens rette forhold til øvrigheten.*
- *Om statskirken.*

Skriftet ble signert «Påskeaften 1942»²⁵ og ble sendt ut til alle landets menigheter, og intensjonen bak dokumentet var å få flest mulig prester til å lese dette opp fra prekestolen første påskedag, og deretter legge ned sitt embete. Resultatet ble at nesten 797 av i alt 858 kirkelige tjenestemenn la ned sine embeter, noe som tilsvarte nærmere 95%.²⁶ Av disse 797 var 645 statlige embetsmenn, det vil si prester. De resterende 152 som hadde tilsluttet seg Kirkens Grunn var ansatte i Den norske kirke, men hadde gjerne stillinger som hjelpeprester eller klokkere.

Embetsnedleggelsen skulle få enorme konsekvenser, og førte til at det ble et enda tydeligere skille mellom den statslojale kirke og prestene og biskopene som hadde nedlagt sine embeter. Det er her viktig å påpeke at embete hadde to sider. Den ene siden av embete var den statlige delen, som handlet om relasjonen til departementet og staten, og det var denne delen prestene og biskopene sa fra seg da embetene ble lagt ned. Den andre delen av embete var den såkalte kirkelige delen som var knyttet til ordinasjonsløftene og som lot dem fortsette sin åndelige

²³ Oftestad 1998, side 219-221

²⁴ Austad 1974, side 16

²⁵ Austad 1974, side 27

²⁶ Tallet varierer litt fra kilde til kilde, men det er ikke store variasjonene. Det kan være flere grunner til dette.

gjerning.²⁷ Embetsnedleggelsen og Kirkens Grunn fikk altså en sterk teologisk karakter, og om litt skal vi se litt på de teologiske strømningene som var sentrale i kirkekampen.

2.7 Den midlertidige kirkeledelse og det nye kirke-Norge

En annen viktig hendelse som skjedde 2-3 måneder etter at embetene ble lagt ned, var at Den midlertidige kirkeledelse (DMK) ble opprettet som en erstatning for Kirkens Samråd. Dette ble nå det øverste organet i kirken for de som hadde lagt ned sine embeter i protest mot NS-regimet. I DMK satt Eivind Berggrav, James Maroni, Henrik Hille, Ole Hallesby, Ludvig Hope og Hans Edvard Wisløff. Det var altså 3 biskoper og 3 lekmenn i DMK, og den første tiden var det lekmannen Ole Hallesby som ble utnevnt som formann.²⁸

Situasjonen i kirke-Norge var svært spesiell, og man hadde nå to kirker. En kirke som var statslojal, hadde staten i ryggen og som samtidig var i klart undertall, og hadde mangel på egnede prester. På den andre siden hadde man en kirke som fortsatt betraktet seg selv som den gjeldende kirke, der også majoriteten av alle prestene befant seg, og som fortsatt hadde et eget kirkestyre. Situasjonen var spent, og begge «sider» så på seg selv som Norges rettslige kirke.

Det var nå Quisling som utnevnte biskoper og prester, og den første ordinasjonen av lekmannsprester fant sted 3.juli 1942 i Vår Frelser kirke i Oslo (nå Domkirken).²⁹ Det var nettopp dette problemet den statslojale kirke ble stilt overfor, nemlig at man ikke hadde ferdigutdannede prester som ønsket å la seg ordinere av det nazifiserte Departement. Derfor var de aller fleste som ble ordinert i NS-kirken lekmenn og hadde ikke den nødvendige utdannelsen som i utgangspunktet var et krav for å kunne ordineres. Et av mange eksempler på dette var Lars Rabben som ble ordinert under den første ordinasjonen, og som ble ordinert til tjeneste i Øyestad utenfor Arendal. Han hadde ikke teologisk embetseksamen, men hadde arbeidet litt i misjonen og litt som vaktmester i Filadelfia før han ble ordinert inn i tjeneste i den statslojale kirke. Dette var ingen uvanlig bakgrunn for en som ble ordinert i NS-kirken. Rabben og andre lekmannsprester skal vi komme mer tilbake til senere i oppgaven.

²⁷ Oftestad 1998, side 218-219

²⁸ Carlsen 1945, side 118-127

²⁹ Thorsdahl 2017, side 98-115 + 199

3 TEOLOGI UNDER KIRKEKAMPEN

3.1 Innledning

Hva hadde teologien egentlig å si midt oppi dette? Ble teologien sekundær i en tid der kirkepolitikk, okkupasjon og kamp stod i fokus? Hvilke teologiske utfordringer og uenigheter ble sentrale i Den norske kirke under krigen? Hva ble forkynt fra talerstolene rundt omkring i Arendal? Og hva sa teologien om den spesielle situasjonen Norge og kirken var i? Dette er noen av spørsmålene som reiste seg, og vi skal videre se på de teologiske spenningene kirke-Norge stod i under krigen, og hvilke personer som ble sentrale.

3.2 Sigmund Feyling (1895-1980)

Det er spesielt ett navn vi ikke kommer utenom når vi presenterer et slikt tema, og det er ekspedisjonssjef Sigmund Feyling. Han ble født i Egersund i 1895, og tok sin utdanning ved Universitetet i Oslo. Han ble i 1922 ansatt på Det Vestlandske Indremisjonsforbunds Bibelskole i Bergen, hvor han arbeidet i 3 år.³⁰ At han arbeidet på denne skolen sa noe om hans teologiske profil: Feyling tilhørte en konservativ krets i kristen-Norge. Han ble ordinert i 1926, og frem til han ble utnevnt til ekspedisjonssjef i februar 1941 av Quisling, var han prost i Dalane i Rogaland. Feyling meldte seg inn i NS i november 1940 og skulle senere vise seg å bli en av de sterkeste motstanderne til DMK og de norske biskopene. Feyling var sterkt inspirert av den tyske filosofen og teologen Paul Althaus (1888-1966), som var ekspert på Luther og hans teologi.

Fundamentet i Feylings teologi og idelogi for kirken var lydigheten mot staten og styresmaktene. Hvorfor? Jo, fordi styresmaktene var av Gud. Her viser Feyling til Luther, og herfra blir Luther både brukt og misbrukt i diskusjonen om teologi, kirke og stat.³¹ Dette fundamentet blir allerede tydelig på første side i hans bok fra 1941, der han skriver om forholdet mellom kirke og stat og begrunner hvorfor kirken skal adlyde staten. Feyling uttrykker det på følgende måte: «De kristne er pliktige til å adlyde sine øvrigheter og loven, unntatt hvis de befaler å synde. Da skal de etter Ap. gj. 5,29 adlyde Gud mer enn mennesker.»³² Dette er veldig

³⁰ Berglyd 2016, side 15

³¹ Ulstein 1995, side 152-154

³² Feyling 1941, side 9-10

interessant, for her sier ikke bare Feyling at kirken skal adlyde sine øvrigheter. Nei, han sier i tillegg at det Quisling, NS og Terboven drev med ikke var synd, men å følge Guds vilje og lov. Feyling bruker også argumentet om at Den norske kirke siden reformasjonen har vært en statskirke, og skal derfor adlyde staten. Hovedforskjellen mellom Feyling og Berggravs tanker om teologien under krigen ligger primært i tolkningen av Romerbrevet kapittel 13, hvor Paulus tar opp temaet som går på forholdet til styresmaktene. Feyling brukte dette kapittelet til å understreke lydigheten mot enhver øvrighet. For Berggrav gjaldt lydigheten bare Gudsstaten.

I tillegg er Feyling tydelig i sin nasjonalistiske og «halv-nazistiske» holdning. «Men så er Den norske kirke en *norsk* kirke. Den er en kirke for *det norske folk*.»³³ Det er altså svært tydelig hvor Feyling står i kirkekampen. Ikke bare ved andres oppfatning av han, men også gjennom hans egne skrifter der han uttrykker meninger og idealer som ville vært kontroversielle i 2018.

3.3 Toregimentslæren

Regimentslæren har sine røtter tilbake til oldkirken og til 400-tallet, da Gelasius 1 (pave 492-496) arbeidet med en lære for å skille mellom pavens og keiserens makt. Denne handlet om mye av det samme som regimentslæren til Luther som ble utarbeidet i hans skrift «Om verdslig øvrighet» fra 1523.³⁴ Som vi kan se av Feylings tanker og meninger, er Luthers toregimentslære sentral. Regimentslæren handler i korte trekk om at Gud utøver to ulike typer makt i verden. Her skiller man derfor mellom det åndelige og det verdslige regiment. Det åndelige regiment handler om menneskets sjel, og utøves gjennom ordet, bønnen og forkynnelsen. Her snakker man ikke om en verdslig rettferdighet, men om Guds rettferdighet og kjærlighet. På den andre siden snakker man om det verdslige regiment, som handler om det ytre mennesket og som utøves med makt og våpen.³⁵ Og det er her regimentslæren blir interessant og relevant for kirkekampen, for læren om regimentene sier at samfunnet må styres gjennom dette verdslige regiment, og her forsvares også maktbruk i møte med synden.³⁶ Her ser vi at det helt tydelig er mulig å bruke dette som et argument for å forsvare både nazismen og at den statslojales kirkes holdning og ideologi.

³³ Feyling 1941, side 19

³⁴ <https://snl.no/regimentsl%C3%A6ren> (Nedlastingsdato 29.09.18)

³⁵ <https://snl.no/regimentsl%C3%A6ren> (Nedlastingsdato 04.10.18)

³⁶ <https://snl.no/regimentsl%C3%A6ren> (Nedlastingsdato 06.10.18)

3.4 «Når kusken er gal»

Som tidligere nevnt, ble Biskop Eivind Berggrav på mange måter stående som den ledende skikkelse for DMK under kirkekampen, også i de teologiske spørsmål fikk han en viktig rolle. Dette gjaldt spesielt da ekspedisjonssjef Sigmund Feyling skrev «Stat og kirke» og begynte å bruke Luther som argument for å adlyde NS-regimet. Berggrav holdt på denne tiden en del foredrag, og et av disse handlet om nettopp å svare på Feylings tanker om regimentslæren og kirkens forhold til staten. Dette foredraget kalte Berggrav «Når kusken er gal»³⁷, og her ble det formidlet en tolkning av Luther som legitimerte og forsvarte en kamp mot det nazistiske styret.³⁸ «Det er på tide å slå fast at for Luther som for oss er der *bare ett regimente*, det er: Guds regimente.» skriver Berggrav i sin tale.³⁹ Hovedpoenget i Berggravs tolkning av toregimentslæren er at det verdslige regimentet er underlagt Guds lov og orden. I tillegg er det det åndelige regiments oppgave å minne om dette.

3.5 Austads teologiske tolkning av kirkekampen

Professor emeritus Torleiv Austad (1937-) gav i 2007 ut en dokumentsamling der han presenterer og drøfter en hel del dokumenter fra kirkekampen. I bokas siste del tar Austad for seg de teologiske refleksjonene og konfliktene under kirkekampen, og her presenterer han ulike perspektiver og temaer innen den teologiske debatten under kirkekampen. Det er altfor omfattende å gå gjennom alle disse i denne oppgaven, men det er likevel nyttig å presentere et par av disse. Ett av disse temaene handler om kontekstuell teologi, og dette handler om hvilken kontekst teologien blir formet av. De teologiske argumentene under kirkekampen måtte stå i en «ideologisk-politisk kontekst».⁴⁰ Hele kirkekampen levde man i et spenn mellom at konteksten påvirket teologien, og omvendt. Det gjorde også at man måtte reflektere rundt om teologien skulle bygges på prinsipper eller være situasjonsbetinget. Et annet perspektiv Austad trekker frem er synet på rett og menneskeverd, som naturligvis rettet et fokus mot jødeforfølgelsen og den sivile motstandskamp.⁴¹ Var det ikke så bred enighet om kristen etikk i Norge som man

³⁷ <http://virksommeord.no/tale/881/> (Nedlastingsdato 10.10.18)

³⁸ https://www.idunn.no/tt/2018/01/martin_luthers_betydning_for_den_norske_kirkekampen_under_a (Nedlastingsdato 08.10.18)

³⁹ <http://virksommeord.no/tale/881/> (Nedlastingsdato 08.10.18 – første avsnitt)

⁴⁰ Austad 2007, side 271-272

⁴¹ Austad 2007, side 285-287

trodde, og hvorfor var det ikke slik? Under denne overskriften er naturligvis også hyrdebrevene et sentralt tema.

3.6 Den teologiske situasjonen i Arendal

Vi har nå sett på den nasjonale situasjonen, og denne situasjonen preget også de ulike prostiene i landet. Det gjaldt også Arendal, i aller høyeste grad. Derfor er det vanskelig å si noe spesifikt om den teologiske situasjonen i Arendal under kirkekampen. Men det er likevel noen tendenser jeg vil peke på før vi går videre i oppgaven. For i Arendal var det, som kjent, et spenningsfylt miljø i kirken, der det i løpet av kirkekampen var 5 NS-lojale prester innom prostiet. Dette gjorde at de frie prestene nærmest ble tvunget til å reflektere og mene noe om teologien og forkynnelsen til NS-prestene. Dette gjorde de også, og dette kommer delvis frem i flere av deres beretninger som er sendt inn til Bolling, i tillegg til annet materiale. Ingen av beretningene inneholder teologiske drøftinger eller analyser av NS-prestens teologi eller forkynnelse, men det er flere utsagn og kommentarer som implisitt sier noe om dette.

4 ARENDAL BY OG PROSTI

4.1 Innledning

I forrige kapittel var målet å tegne et bilde av den nasjonale situasjonen rundt okkupasjonen. I tillegg var det viktig å beskrive kirkens situasjon under okkupasjonen. I dette kapittelet vil vi bevege oss til neste nivå, og se på den lokale situasjonen i Arendal rundt okkupasjonstiden. Først vil fokuset rettes mot Arendal prosti og by, før det vil bli gjort rede for situasjonen i de ulike menighetene i prostiet. Dette vil skape gode rammer for å kunne gå inn i hoveddelen av arbeidet.

4.2 Agder bispedømme blir til Skien bispedømme

Arendal prosti tilhørte den gangen Agder bispedømme hvor James Maroni (1873-1957) var biskop. James Nicolai Maroni ble født 1873, og var fra Kristiansand. Etter å ha tjenestegjort i Oslo-området i noen år ble han utnevnt til biskop og fikk da bispesete på Odderøya, like utenfor Kristiansand sentrum. Han la ned sitt embete sammen med de andre biskopene, og hvordan han fylte sin rolle etter nedleggelsen, skal vi se nærmere på i neste kapittel.

Etter biskopenes embetsnedleggelse, ble det opprettet et nytt bispedømme: Skien bispedømme. Det nyopprettede bispedømmet bestod av 8 prostier, og hadde 63 presteembeter foruten biskopen.⁴² Her ble Ludvig Daae Zwiilmeyer (1886-1969) utnevnt til biskop. Dette er en hendelse vi skal se nærmere på i neste kapittel. Zwiilmeyer hadde tette bånd til Arendal. Hans far hadde vært prest i Barbu, og hans kone var fra Hisøy.⁴³ Zwiilmeyer var i utgangspunktet ikke førstevalget for bispeembete, men etter at Christian Hansteen takket nei til embete, ble Zwiilmeyers 25 års erfaring i Agder og Telemark avgjørende for at han ble tilbudt bispeembete.

⁴² Norrmann 1998, side 269

⁴³ Ellingsen 1986, side 16

4.3 Arendal som by og prosti

Arendal ligger omtrent 6 mil øst for Kristiansand, og hadde i 1940 en befolkning på rundt 10 000 mennesker.⁴⁴ Byen ligger ved kysten, men har de to øyene Hisøy og Tromøy som dekker for det åpne hav inn til byen. Galtesund er leden fra havet og inn til byen, og sundet går mellom disse to øyene. Galtesund ble derfor en sentral sjøvei under krigen. Byen var på slutten av 1800-tallet Norges mest trafikkerte havneby, men årene mellom 1890 og 1940 stagnerte trafikken. Arendal var fortsatt en aktiv havneby i 1940, og dette gjorde byen til en viktig by for tyskerne. Det ble i løpet av kort tid etablert en stor militærleir på Tromøya som skulle fungere som rekruttskole. I tillegg ble en rekke fort og bunkere bygget på sentrale steder langs kysten. Arendal var og er Aust-Agders største by, og ble den mest sentrale byen i Aust-Agder under kirkekampen.

På denne tiden dekket Arendal prosti et stort geografisk område. Prostiet bestod av 5 sentrumsnære sokn: Trefoldighet, Barbu, Tromøy, Hisøy og Øyestad. I tillegg bestod prostiet av Herefoss, Østre-Moland og Froland som ligger et stykke unna selve Arendal by og prostesetet. Disse distansene har helt klart hatt innvirkning på kirkekampen, og vært med på å påvirke konfliktnivået i de ulike menighetene. Hvordan dette så ut i praksis skal vi komme tilbake til senere i oppgaven. Frem til 1942 var det Johan Weding Heiberg Landmark som var prost i Arendal. Da han fikk avskjed i nåde for sin høye alder, tok sokneprest i Trefoldighet menighet, Kristen Løken, over prosteembete.

4.4 Status i de ulike menighetene

4.4.1 Trefoldighet

Trefoldighetskirken har hele tiden vært prostesetet, og var også en svært betent menighet under kirkekampen. Mye på grunn av at prosten holdt til her, men noe skyldtes også dens sentrale beliggenhet midt i Arendal sentrum. I krigsårene var situasjonen komplisert og omfattende i Trefoldighet, og det skjedde mye både i og ut i fra sentrumskirken. Kristen Løken overtok prostestillingen etter at Landmark fikk avskjed i nåde av Quisling på grunn av sin alder.⁴⁵

⁴⁴ <https://www.ssb.no/statbank/table/06913/> Statistisk sentralbyrås befolkningstabell (Nedlastingsdato 15.11.18)

⁴⁵ Kilden er her brevet Johan W. H. Landmark mottok fra Quisling, der han fikk avskjed i nåde. Brevet ligger i Landmarks datters hus i Arendal.

Løken gikk inn i prosterollen i 1942, og ble kastet rett inn i kirkekampen. Det skulle ikke ta lang tid før NS-regimet sendte inn en NS-prost, og situasjonen ble ikke mindre betent av at det var sokneprest på Tromøya, Charles Ring, som ble utnevnt til NS-prost. Ring, som hadde vært sokneprest på Tromøya siden 1933, meldte seg tidlig inn i NS. Kristen Løken var svært skeptisk til Ring, og var ikke redd for å ytre det verken til ham eller gjennom sin beretning til Bolling. «Jeg kunde jo ikke anerkjende ham som lovlig prost i Arendal prosti» skriver Løken i sin beretning. I tillegg til denne og andre direkte uttalelser om prost Ring, så var Løken svært nøye på å bruke anførselstegn når han omtalte «prost» Ring i sine beretninger.⁴⁶ Dette viste seg å bli begynnelsen på en lang og omfattende konflikt i Trefoldighet menighet.

Etter at Kristen Løken ble forvist i 1943, kom både Armann Bergh og NS-prest Jacob Haug til menigheten. Bergh var pastor og skulle fungere som hjelpeprest i Trefoldighet for DMK. Bergh hadde vært hjelpeprest i prostiet siden 1938, men ble nå innsatt i en fast menighet. Bergh fungerte også som sykehusprest i Arendal.⁴⁷ Haug hadde tidligere vært sokneprest i Sønedeled, samt vært emissær i Den Norske Santalmisjon hvor han ble avsatt på grunn av underslag.⁴⁸ Armann Bergh skulle vise seg å bli en utfordring for NS-regimet, og han blir i beretningene omtalt som en «steil mann». Det kan man også lese ut fra beretningene som Bolling har samlet inn fra Arendal.⁴⁹ Jacob Haug ble også NS-prost i Arendal etter at Charles Ring flyttet til Porsgrunn høsten 1943. Som om det ikke var nok utskiftning i Trefoldighet, ble det også i 1944 satt inn enda en hjelpeprest, men denne gangen en hjelpeprest fra NS. Dette var en eldre mann ved navn Andreas Hanssen, som på sin innsettelsesgudstjeneste hadde 5 tilhørere, ifølge sokneprest Olaf Sagedahl.⁵⁰ Han hadde tidligere vært redaktør i Vestlandske Tidende og politisk redaktør i Agderposten. Hanssen virket bare en veldig kort periode, før han flyttet videre til Hvaler hvor han ble sokneprest frem til freden kom.⁵¹

⁴⁶ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Løkens beretning

⁴⁷ Ellingsen 1986, side 7-9

⁴⁸ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Berghs beretning

⁴⁹ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Berghs beretning

⁵⁰ Hjellset 2011 side 66-67

⁵¹ Frøstrup 2017, side 218

Gunnar Ellingsen skrev i 1986 sin spesialavhandling om kirkekampen i Trefoldighet menighet, og dette blir naturligvis en god og sentral kilde for dette arbeidet, særlig med tanke på konfliktene i sentrumsmenigheten.

4.4.2 Barbu

I Barbu menighet var det Halvor Bernhard Sigurdsen som var sokneprest, og da okkupasjonen i 1940 skjedde, var biskop Maroni og hans kone på visitas i Barbu. Bispeboligen til Maroni lå like i nærheten av festningen på Odderøya i Kristiansand. Biskopen og bispinnen ble derfor i Arendal noen dager til det hadde roet seg på Odderøya. Sigurdsens kone og barn evakuerte tidlig byen, og siden Sigurdsens hus ble tilnærmet tomt, ble huset til Sigurdsen en slags møteplass for prestene og biskopen. Her holdt de skiftevis vakt over radioen dag og natt den første tiden etter okkupasjonen i april 1940.

Sigurdsen var en mann med flere jern i ilden, og står som én av de mest sentrale presteskikkelsene i Agder under krigstiden. Han var blant annet skolestyrets formann, og på grunn av sin stilling ble han 9.april oppringt av politiet og bedt om å sørge for at ingen barn møtte på skolen den dagen. I tillegg til å være sokneprest i Barbu og formann i skolestyret fungerte han også som fengselsprest i Arendal. Grunnet sine ulike verv her kom han tidlig i kontakt med tyskerne, noe som skulle prege Sigurdsens liv og tjeneste. Sigurdsen skriver i sin utredning til Maroni, at han og biskopen hadde en god dialog og at biskopen hadde stor respekt for arbeidet Sigurdsen gjorde som fengselsprest. Derfor innsatte Maroni stiftskapellan Fiskå som sokneprest i Barbu, slik at Sigurdsen kunne fokusere fullt og helt på sin tjeneste som fengselsprest.

I tillegg til å være en viktig skikkelse under krigstiden, er også Halvor Bernhard Sigurdsen bevisst omkring sin rolle. Han virker å ha vært opptatt av at alt av materiale, kilder og brev skulle tas vare på. Noe av hans lidenskap for å bevare historien kommer til uttrykk i en av hans beretninger som Reidar Bolling fikk innsamlet: «Jeg angret at jeg ikke tok en kopi av det, da det hadde vært av interesse for meg i min private krigsmappe»⁵²

⁵² KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Sigurdsens beretning

4.4.3 Herefoss

Herefoss er det eneste soknet som har byttet prosti siden krigstiden. I dag tilhører Herefoss Vest-Nedenes prosti, mens under krigen tilhørte det Arendal prosti.

Siden 1929 hadde Christian Hansteen fra Oslo, vært sokneprest i Herefoss. Han var en godt likt prest, både blant lekfolket og blant sine prestekollegaer. Han ble tidlig sympatisør med NS og dets regime, og mistet derfor sin status i området. Hansteen var svoger til dr. Gulbrand Lunde som var kulturminister under Quisling og NS. Høsten 1942 var Gulbrand Lunde og hans kone på tur fra Ålesund til Åndalsnes, da hans bil rullet utenfor ferjekaia og begge to omkom. Det ble lenge spekulert i om dette var et attentat eller sabotasje, men det ble senere konkludert med at det var en ulykke.⁵³ Det endte med at Christian Hansteen ble verge for Lundes barn, og flyttet derfor til Oslo hvor han også overtok det ærverdige sokneembete i Uranienborg menighet. Etter kort tid i Uranienborg valgte Hansteen 7.februar 1943 å legge ned sitt embete fra talerstolen i Uranienborg kirke. Han ba da om tilgivelse, samtidig som han bekreftet at han anerkjente de «gamle» biskopene som de rette biskoper.⁵⁴

Det tok ikke lang tid etter at Christian Hansteen forlot Herefoss, før pastor Nils Meidel Møll ankom menigheten på befaling fra James Maroni. Møll hadde de siste årene blitt forflyttet flere ganger rundt omkring av sin biskop, og ble nå beordret til Herefoss for å bistå Møllerløkken med å betjene Herefoss sokn. Møll er også tydelig i sin beretning på Hansteens tidlige innmelding i NS skyldtes han nære relasjon til Gulbrand Lunde.⁵⁵

4.4.4 Froland

Beretningene fra Froland er skrevet av Kristoffer Halvorsen, eller *Møllerløkken* som han skiftet navn til under krigen. Han var sokneprest i Froland, og hadde tidligere vært sjømannsprest i Valencia og Liverpool.⁵⁶ Møllerløkken skriver innledningsvis om sin usikkerhet rundt det å skulle sende inn denne beretningen til Reidar Bolling. Han var skeptisk til å «offentliggjøre» situasjonen i Froland som også inkluderte en hel del personer. Møllerløkken var åpenbart i tvil om han ønsket å utsette personene i menigheten for en slik «offentliggjøring» av historien.

⁵³ https://no.wikipedia.org/wiki/Gulbrand_Lunde (Nedlastingsdato 22.11.18)

⁵⁴ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Mølls beretning

⁵⁵ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Mølls beretning

⁵⁶ Olsbu 2018, side 244-245

Derfor skriver Møllerløkken noe kamouflert, men samtidig er han svært detaljert i visse hendelsesforløp.

Møllerløkken forteller stort sett om den første tiden av kirkekampen, og at han høsten 1941 mottok et telegram fra Departementet om at kirken skulle minnes ofrene etter senkningen av Richard With i Vestfjorden. Dette unngikk Møllerløkken å lese opp, men et av medlemmene i kirken, som Møllerløkken omtaler som «meget stripet»⁵⁷, hadde fått med seg at telegrammet skulle leses opp og spurte Møllerløkken hvorfor han ikke gjorde det. Møllerløkken svarte da at han ikke kunne gjøre det på grunn av sin samvittighet. Året etter beslagla politimesteren både hyrdebrevet og skriftet om biskopenes nedleggelse. Det siste skrivet ble dessuten levert tilbake få dager etter.⁵⁸

På mange måter kan det virke som om Froland ble mindre rammet av tyskerne og NS-regimet. Kirken opplevde ikke konflikter på samme måte som de mer sentrumsnære menighetene. Dette bekrefter Møllerløkken i sin beretning når han oppsummerer okkupasjonstiden: «Min familie og jeg fikk lov til å bli i fred på Froland prestegård den hele tid og for det var vi alle takknemlige.»⁵⁹

4.4.5 Tromøy

Tromøya var og er den største øya på Sørlandet, og det er bare Tromøysundet som skiller øya fra fastlandet og Arendal by. Her ute var det mye aktivitet under krigen, og tyskerne hadde både en stor leir der, i tillegg til å ha flere bunkere, fort og utkikkspunkt ut mot Skagerak. Til tross for at tyskerne hadde en stor rekruttskole på Tromøya, i tillegg til en god del poster og fort, var det relativt rolig for befolkningen på Tromøya. Det var desto mer konflikt i kirken.

På Tromøya var det to kirker og et kapell. Her var det Charles Henry Tottie Ring som var sokneprest, noe han hadde vært siden 1933. Han meldte seg relativt tidlig inn i NS, og ble etter hvert også fungerende NS-prost i Arendal. Ring ble sett på som en noe spesiell mann, og hans kone var ikke mindre spesiell. Reidar Bolling var heller ikke beskjeden i sin beskrivelse av Ring, da han i en av sine artikler i Fædrelandsvennen skrev: «Ring hadde aldri vore som andre.

⁵⁷ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Møllerløkkens beretning

⁵⁸ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Møllerløkkens beretning

⁵⁹ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Møllerløkkens beretning

Biskop Lunde ville ha hindra han i å ha praktisk-teologisk eksamen, og det var ei rein ulykke at han slapp innanfor kyrkjeveggen.»⁶⁰

Etter at Erling Ruud fikk sitt såkalte «soknekall» fra menighetsrådet på Tromøya, og kom inn som sokneprest (tilhørende DMK) i 1942, skal Charles Rings kone sagt til en dame i menigheten «jeg ber hver dag til Gud at det hende pastor Ruud en ulykke.»⁶¹ Erling Ruud skriver også at antall oppmøtte på Rings gudstjenester sank kraftig etter hvert, og at det på mange gudstjenester bare var to stykker. Én av disse to omtaler Ruud som «en halvgal kvinne».⁶² Det var med andre ord helt tydelig at det var en konflikt og synlig uenighet på Tromøya.

4.4.6 Øyestad

Som vi så på helt innledningsvis ligger Øyestad prosti 5-6 kilometer sør-vest for Arendal sentrum, og her var det Johan Weding Heiberg Landmark som stod i sokneprestembete. Han var også prost de siste årene av sin tjeneste. Han fylte 70 år i 1942, men fikk avskjed i nåde på grunn av sin alder 26.mars 1942, og var derfor ute av kirkens tjeneste før embetene til prestene ble lagt ned.⁶³ Noen uker før Landmark avsluttet til tjeneste i Øyestad, fikk departementet ordinert og sendt lekmannen Lars Rabben til embete i Øyestad. Rabben hadde tidligere vært i Den Norske Santalmisjon⁶⁴, men ryktene skulle ha det til at han måtte ende sin tid her på grunn av underslag.⁶⁵ Etterfulgt av sin tid i Santalmisjonen fikk han jobb som vaktmester i pinsemenigheten Filadelfia i Oslo.⁶⁶ Kort tid etter at Rabben ble innsatt til embete, ankom pastor Knut Strandskogen menigheten. Han hadde blitt bedt om å tiltre som sokneprest i menigheten av biskop Maroni. Det ble med dette duket for en skikkelig konflikt. Øyestad ble ved siden av Tromøy det soknet der det oppstod flest konflikter. Noen av disse konfliktene skal vi se nærmere på senere i oppgaven. I tillegg er det verdt å nevne at Jan Erik Hjellset har skrevet en avhandling om nettopp kirkekampen i Øyestad. Dette blir naturligvis en god kilde til konfliktene og hendelsene i Øyestad.

⁶⁰ KKS, B3, eske 3, mappe med artikkelserien til Bolling

⁶¹ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Ruuds beretning

⁶² KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Ruuds beretning

⁶³ Brevet fra Qusling til Landmark er signert 26.mars 1942, selv om nok Landmark mottok brevet noen dager senere.

⁶⁴ I dag: Normisjon

⁶⁵ Hjellset 2011, side 36

⁶⁶ Hjellset 2011, side 35-36

4.4.7 Hisøy

På Hisøy var Olaf Sagedahl sokneprest, og her støter man på en utfordring i at det i KKS finnes svært lite materiale fra Sagedahl selv. I Reidar Bollings store innsamling av beretninger, så har Sagedahl svart svært lite. Soknepresten på Hisøy virker som en rolig og avslappet mann som overhode ikke haster med å svare Bolling. Rake motsetningen til Sigurdsen i Barbu som derimot var opptatt av å videreformidle historien. Sagedahl avslutter sine 4 håndskrevne linjer til Bolling med: «For det haster vel ikke?» og sikter da til Maronis oppfordring om å sende inn beretninger og opplevelser av okkupasjonstiden og kirkekampen inn til Reidar Bolling.

Det har vært en utfordring å finne materiale om Hisøy kirke under krigen, og som nevnt ovenfor bidrar også sokneprest Sagedahl lite her. Dette kan tolkes som spesielt, og mest av alt på grunn av Sandvigen fort som ligger bare et par kilometer unna Hisøy kirke. Her sier nemlig lokalhistorikere at 150 tyskere var fast bemanning på fortet under krigen.⁶⁷ Hisøy var altså ingen avsidesliggende plass som ikke ble berørt av krigens hendelser.

I tillegg vet vi at sokneprest Sagedahl var en bestemt person, som også gjorde motstand mot biskop Zwilmeyer. Det fortelles om at han, i likhet med Løken og Sigurdsen, nektet Zwilmeyer tilgang på kirkebøkene. Dette skjedde i forbindelse med kontorvisitasene hos de ulike prestene i prostiet.⁶⁸

Jan Erik Hjellset har i sitt arbeid funnet ut litt om Sagedahl, og om situasjonen på Hisøy. Derfor blir naturligvis hans mastergradsavhandling en viktig kilde.

4.4.8 Østre Moland

Østre Moland sokn, og som i dag heter Austre Moland sokn, ligger en god mil nord-øst for Arendal by. Anton Ragnar Pedersen (som i 1947 tok gårdsnavnet Sunde⁶⁹) hadde siden 1.juli 1929 vært sokneprest i Østre Moland, og var derfor én av de som hadde vært lengst i sin stilling i prostiet. Han forlot ikke sin stilling før han i 1950 ble sokneprest i Tjølling utenfor Sandefjord. Han ble altså i Østre Moland i hele 21 år.⁷⁰

⁶⁷ <https://arendalstidende.no/magasin/da-tyskerne-dro/> (Nedlastingsdato 21.09.18)

⁶⁸ Thorsdahl 2017, side 111-113

⁶⁹ Weierholt 1973, side 139-140

⁷⁰ Weierholt 1973, side 139-140

Jeg har funnet få primærkilder til arbeidet med Austre-Moland sokn, selv om det finnes en del sekundærkilder. Det som også er utfordrende er at ingen av de andre prestene nevner sokneprest Pedersen i sine beretninger, så det kan jo tyde på at Østre-Moland ikke stod like mye oppi den intense kirkekampen som flere av de sentrumsnære kirkene gjorde. I tillegg til dette er sokneprest Pedersen den eneste av Arendalsprestene som ikke har svart i det hele tatt på Reidar Bollings undersøkelse. Det eneste Pedersen har svart på er det mer spesifikke spørreskjemaet fra Molland og Seierstad som inneholder mer spesifikke spørsmål som sier lite om tilværelsen, opplevelsene og hendelsene i menigheten. Dette er naturligvis nyttig informasjon, men som jeg nevnte innledningsvis gis det ikke så frie rammer for svarene i denne undersøkelsen som det gjøres i Bollings undersøkelse.

Som sagt er det vanskelig å finne mye relevant stoff og litteratur på Austre-Moland kirke. Men det var én ting som var spesielt med Austre-Moland og sokneprest Pedersen. Han nedla nemlig sitt embete allerede 1.mars 1942. Dette var altså en liten stund før prestene gjorde det, og Pedersen sier at han gjorde det «For å så solidarisk med biskopen også i handling.»⁷¹ Dette kan tyde på at Pedersen var en reflektert og bevisst mann, og noe av hans mentalitet rundt det å være en kirke i kamp blir også beskrevet i festskriftet for Austre Molands 300-års jubileum: «Ragnar Pedersen sto uredd og våken i spissen for sin menighet, som hjalp der den kunne.»⁷²

4.5 Den økonomiske situasjonen og Arnt J. Mørland

Da prestene la ned sine embeter og ikke lenger var statlig ansatte, var det flere utfordringer som bød seg. Prestene løsrev seg fra Departementet, noe som for eksempel gjorde at prestene mistet vigselfretten. En annen følge av frasingelsen av den statlige delen av sitt embete, var at prestene ikke lenger mottok lønn fra Staten. En som viste seg å bli sentral for den økonomiske delen av kirkekampen både lokalt og nasjonalt, var Arendalsrederen Arnt Johan Mørland. Han skriver i sin beretning at han ble bedt om å gi noen økonomiske opplysninger rundt kirkekampen i Arendal.⁷³

⁷¹ KKS, B2, eske 1, mappe: Arendal prosti – Pedersens svar

⁷² Weierholt 1973, side 188-189

⁷³ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Mørlands beretning

Arnt-Johan Mørland ble født 1888 i Arendal, og i 1916 begynte han sin karriere som skipsreder sammen med engelskmannen John Wilson. I begynnelsen av 1939 hadde Mørland 5 skip, og allerede høsten 1939 ble et av skipene torpedert i Nordsjøen. Nesten det tilsvarende skjedde igjen tidlig våren 1940. Ved krigens begynnelse hadde Mørland 3 skip.⁷⁴ Mørland var en dyktig reder med et stort nettverk. Hans økonomiske ferdigheter og sans var svært gode, og i kombinasjon med sitt engasjement for kirken hadde også flere verv utenom shippingen. Han var blant annet med i det lokale Kristens Samråd som ble etablert 15.mars 1942. I tillegg var han en periode fungerende formann for bispedømmerrådet.⁷⁵ Mørland var også formann i transportutvalget i Aust-Agder, en rolle som skulle vise seg å bli sentral i deler av kirkekampen.⁷⁶ Vi kommer tilbake til Mørlands rolle som formann i transportutvalget senere.

Bare dager etter embetsnedleggelsen påskeaften 1942, ble Mørland bedt om å bistå i prosessen med å skaffe lønninger til prestene som ikke mottok lønn fra staten lenger. De fleste stedene var det menighetsrådene som ordnet med prestenes lønninger, men Mørland anbefalte å ikke gjøre dette, men heller gjøre det på en enklere og mer diskre måte. For Mørland var det bedre jo færre personer som hadde ansvar for innsamlingen. Etter kort tid gav Mørland assuransedirektør Gjerulf Fløystad ansvar for denne innsamlingen alene. Dette gikk bedre enn forventet. Etter bare et par dager hadde Fløystad samlet inn 10 000 kroner mer enn det de hadde planlagt.⁷⁷ En ting er at dette var mye penger på denne tiden, men at det gikk så fort sier også noe om lekfolkets engasjement rundt kirken og prestene sine. Hele prosessen med innsamlingen ble startet kort tid etter at prestene hadde løsrevet seg fra sine bånd til Staten og Departementet.

Noen uker senere ble Mørland kontaktet av presten Reidar Kobro (1911-2003) som var sekretær ved Det teologiske menighetsfakultet (MF) i Oslo. Kobro var også gift med Mørlands datter. Arnt Johan Mørland ble bedt om å reise til Oslo så fort som mulig, noe som ble vanskelig for Mørland siden han var bortreist. Dagen etter fikk Mørland et brev av Ludvig Hope der Hope sa at han måtte komme til Oslo så snart som mulig for et «vennelag» de skulle ha. Dette såkalte

⁷⁴ Dannevig 1966, side 13-23

⁷⁵ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Mørlands beretning

⁷⁶ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Mørlands beretning

⁷⁷ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Mørlands beretning

«vennelaget» var bare en måte å sensurere det egentlige innholdet, for det Hope egentlig ville var at Mørland skulle bistå DMK med sin kunnskap og erfaring rundt det økonomiske.

Bare noen dager senere møtte Mørland DMK⁷⁸ i Staffeldts gate, og Mørland omtaler møtet som «meget interessant».⁷⁹ Grunnen til at de innkalte Mørland i hu og hast, var fordi DMK fryktet at hele kirkekampen kunne bli en fiasko dersom den økonomiske situasjonen ikke ble sikret snarest mulig. Mørland skriver at han anså seg selv som emissær for kirkeledelsen. Mørland ble etter møtet i Staffeldts gate satt til å lede innsamlingen på Sørlandet og deler av Vestlandet. Dette ble en stor oppgave for Mørland, og i tiden som kom reiste Mørland til de fleste steder mellom Skien og Bergen for å bistå med innsamlingene. Hvert bispedømme fikk en leder for innsamlingen, og som gikk under navnet Birger Larsen («BL – bispedømmeleder») Lederen for det landsdekkende arbeidet gikk da under navnet Lauritz Larsen («LL – Landsleder»). Dette gjorde de for å anonymisere i alle ledd, slik at en skulle unngå å bli tatt av tyskerne og NS.⁸⁰

Mørland fikk etter hvert en svært sentral rolle for den økonomiske siden ved kirkekampen, og 24.februar 1943 ble Mørland arrestert for dette. Dette betød en brå slutt på hans rolle i kirkekampen, men Mørland presiserer at kirkekampen var i gode hender hos hans assistent, Victor Tambs.⁸¹

Teologen Bjørn Sandvik (1938-) skrev i 2011 en artikkel i Tidsskrift for teologi og kirke, der han tok opp det han kaller «Den økonomiske kirkefront». Han trekker blant annet frem Frolandspresten Kristoffer Møllerløkken og hvordan han fikk lønn under krigen. Her er Sandviks kilde KKS og spørreskjemaet fra Seierstad og Molland, hvor et av spørsmålene gikk på den økonomiske situasjon, og hvordan presten mottok lønn. Møllerløkken forteller om at menighetsrådet hadde satt sammen en komité, men at det ble i svært liten grad organisert noen innsamling. Det meste kom inn ved personlige gaver.⁸² Møllerløkkens beretning stemmer også

⁷⁸ Følgende personer var tilstede på møtet i Staffeldts gate: Ole Hallesby, Ludvig Hope, Ragnvald Indrebø, H.E. Wisløff, Ludvig Schübeler og Ingvald B. Carlsen

⁷⁹ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Mørlands beretning

⁸⁰ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Mørlands beretning

⁸¹ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Mørlands beretning

⁸² Sandvik 2011, side 303

overens med beretningen til Mørland, som påstod at menighetsrådet i minst mulig grad skulle blande seg inn i innsamlingen.

Oversikt over prestene som tjenestegjorde i Arendal prosti under krigen

«De frie prester» i 1942

Anton Ragnar Pedersen (1901-1979)	Kristen Løken (1885-1975)	Kristoffer Møllerløkken (1900-1956)	Erling Ruud (1908-1982)	Halvor Bernhard Sigurdson (1901-1984)	Olaf Sagedahl (1893-1986)	Johan Weding Heiberg Landmark (1872-1948)
Sogneprest Østre Moland og Stokken	Sokneprest /prost Trefoldighet – Arendal (1936-1943)	Sogneprest – Froland (1934-1945)	Sogneprest – Tromøya (1942-)	Sogneprest – Barbu (1934-1951)	Sogneprest – Hisøy (1931-1951)	Sogneprest i Øyestad (1929-1942) og prost i Arendal
Eneste i prostiet som ikke svarte på Molland og Seierstads undersøkelse	Ble forvist fra menigheten september 1943		Ble bortvist fra april 1943 til desember 1943	Fungerte også som fengselsprest	Har etterlatt seg lite i sine beretninger	Fikk avskjed i nåde 30.mars 1942

NS-lojale prester

Charles Ring (1892-1974)	Lars Rabben (1882-1961)	Jacob Haug (1884-?)	Christian Hansteen (1895-1972)	Hans Andreas Hanssen (1873-1960)
Sogneprest Tromøya fra 1933- 1943	Sogneprest i Øyestad fra 1942-1944	Sogneprest i Trefoldighet fra 1943	Sogneprest Herefoss fra 1929-1943	Hjelpeprest i Trefoldighet fra 1.april 1944 – 15.juni 1944
Meldte seg inn i NS, og ble tidlig utnevnt til prost i Arendal.	Lekmann som var vaktmester i Filadelfia Oslo frem til tjenesten.	Kom til Arendal fra Sønedeled da Løken ble forvist. Overtok som prost etter Ring. Var ikke teolog, men ble ordinert november 1942 etter de nye lover.	Svoger til Gulbrand Lunde, og ble tidlig medlem i NS. Brøt med NS fra talerstolen i Uranienborg kirke hvor han begynte i 1943.	Lekmann, med frikirkelig bakgrunn. Vært NS-redaktør i Vestlandske Tidende, og så politisk redaktør i Agderposten.

Prester innsatt av DMK og Maroni

Nils Meidel Møll (1911-1994)	Knut Strandskogen (1903-1992)	Alv Kapstad (1902-1983)	Armann Bergh (1907-?)
Hjelpeprest / vikarprest / pastor i Herefoss fra 1943-1948	Sokneprest i Øyestad i 1942	Hjelpeprest i Barbu og Trefoldighet.	Hjelpeprest Trefoldighet fra 1943-1944
Hadde tidligere vært reise- og hjelpeprest i bispedømmet. Skulle nå betjene embete i Herefoss sammen med Møllerløkken i Froland.	Ble forvist etter bare noen måneder i embete. Kom så tilbake etter at krigen var slutt.	Var klokker i Trefoldighet, og i tillegg kirkeverge i Arendal. Ble ordinert på Helgøya i juli 1944, og ble så satt til å hjelpe Barbu og Trefoldighet.	Ble omtalt som en «steil» mann, og ble sett på som en trussel for den nazifiserte kirkeledelse. Ble forvist til Grini 5.april 1944.

5 FORHOLDET TIL STATEN OG BISKOPENE

5.1 Innledning

Vi har sett på nasjonale situasjonen rundt okkupasjonen og de første krigsårene, før vi gikk inn på den lokale situasjonen i Arendal by og prosti. Rammene og omstendighetene for kirkekampen er tegnet opp, og vi skal videre bevege oss inn i hoveddelen av arbeidet. Her vil fokuset ligge på konfliktene, hendelsene og beretningene som ble sentrale og viktige i Arendal prosti. Målet med hoveddelen er å svare på problemstillingen min, samt berøre de spørsmålene som ble reist i forbindelse med problemstillingen.

Denne delen av oppgaven er strukturert ved å dele kirkekampen inn i ulike nivåer. Jeg begynner på toppen av hierarkiet med Departementet og Staten, der det vil bli kastet lys over de ulike konfliktene som rørte seg mellom Departementet og menighetene i Arendal. Her blir det blant annet aktuelt å ta for seg forholdet mellom politiet og kirkene i Arendal. Neste nivå i hierarkiet er biskopene. Der er målet å skildre forholdet mellom biskopene og prestene i Arendal. Hvordan var det å forholde seg til to biskoper, og hvilke konflikter var sentrale her? Deretter skal vi se på forholdet mellom prestene. Hvilke konflikter ble reist da man opplevde å stå under to forskjellige biskoper? Ble det reist noen konflikter mellom de frie prester, eller var det kun mellom NS-prestene og de frie prester? Til slutt vil vi se på menighetenes forhold til lekfolket. Her er det aktuelt å blant annet trekke inn gudstjenestedeltakelse og menighetsrådene. Hvordan forholdt lekfolket seg til en kirke i kamp?

Denne delen er med andre ord ikke bygd opp på en historisk kronologisk måte, der fokuset er å få alt i riktig rekkefølge. Hendelsene og konfliktene blir derimot sortert tematisk. Det er en styrke å dele inn hoveddelen på denne måten. Jeg mener det skapes en ryddig og god oversikt over de ulike konfliktene som foregikk på ulike plan, og mellom ulike parter. La oss begynne øverst, med Staten og Departementet.

5.2 Forholdet til Staten og Departementet

I flere hundre år har Den norske kirke ordinert prester og biskoper. Å ordinere betyr i denne sammenheng å vigsle til prestedtjeneste, og betyr at du får myndighet å forvalte sakramentene

og forkynne Guds ord.⁸³ I tillegg til dette var Den norske kirke frem til 1.januar 2017, statskirken i Norge. Det ville i praksis si at ulike statsorganer administrerte kirken, samt at kirken ble økonomisk ivaretatt av Staten og Departementet.⁸⁴ Dette gjorde at kirkens prester og biskoper hadde en todelt tjeneste. På den ene siden var de statlige embetsmenn, som gjorde at prestene var ansatt, lønnet og forpliktet til lojalitet overfor Departementet. Denne delen av embete hørte også sammen med vigselfretten, og var grunnen til at prestene ikke kunne vie par etter embetsnedleggelsen. Den andre delen av tjenesten var forankret i det åndelige.

Dette gjorde at da prestene nedla sine embeter påskeaften 1942, frasa de seg fra den statlige delen av sitt embete. De løsrev seg fra å bli styrt av staten og departementet, men samtidig sa de også fra seg lønnsrettighetene. Samtidig som prestene løsrev seg fra den statlige delen av sitt embete, fantes det likevel en forbindelse der. Departementet og Staten styrte Den norske kirke, og ordinerte nye prester og biskoper som ønsket å stille seg til tjeneste for statskirken. Forholdet de frie prester fikk til staten og departementet ble trykket og spesielt, og nå skal vi forsøke å se litt nærmere på hvordan dette så ut i praksis.

5.2.1 Politimakten

En sentral del av staten, departementet og Quisling-regimet var naturligvis politiet, og vi kan lese mange hendelser der politiet er mer eller mindre innblandet i ulike konflikter og hendelser. Det kan i utgangspunktet tenkes at det er veldig dramatisk at politiet var såpass mye innblandet i kirkekampen, men dette var realiteten flere steder der konfliktnivået var høyt. Samtidig var det politiet som gjennom NS-regimet hadde et slags voldsmonopol, selv om vi svært sjelden leser om at politiet benyttet seg av vold i kirkekampen. Ulike former for makt ble brukt.

Et eksempel hvor politiet utøvde sin makt overfor kirken var i Austre-Moland hvor Anton Ragnar Pedersen var sokneprest. Allerede 16.februar 1941 fikk Pedersen forbud mot å holde gudstjeneste fordi han nektet å etterkomme lensmannens krav om å ikke lese opp kyrdebrevet for menigheten. Dette ble bare begynnelsen for Pedersen som til stadighet var i kontakt med lensmannen. 22.oktober året etter ble han kalt inn til forhør hos lensmannen fordi han ikke omtalte seg som sokneprest, men «pastor Pedersen» på en plakat som annonserte hans

⁸³ <https://snl.no/ordinasjon> (Nedlastingsdato 15.11.18)

⁸⁴ <https://snl.no/statskirke> (Nedlastingsdato 15.11.18)

gudstjeneste. En uke senere ble han igjen kalt inn til forhør, denne gangen fordi han var på en protestskrivelse sammen med prestene i prostiet om at han ikke ville ha noen korrespondanse med departementet eller motta «forholdsordre».⁸⁵ ⁸⁶ Dette forhøret bekrefter Møllerløggen i sin beretning der han skriver at samtlige prester i prostiet var innkalt til forhør i Arendal.⁸⁷

En annen som fikk kjenne på politimakten under kirkekampen var sokneprest på Tromøya, Erling Ruud. Ruud og NS-presten Charles Ring stod i tjeneste sammen på øya som ligger sørøst for Arendal by. Det var en svært viktig lokasjon for tyskerne siden de drev en stor rekruttskole der. Ruud forteller om opptil flere anmeldelser på ham fra Ring. Disse gikk som regel på at Ruud tok alle kirkelige handlinger, og at Ring ikke fikk gjennomført noen av disse.⁸⁸ Ruud forteller blant annet om den 10. januar 1942 hvor han ble innkalt til Arendal politistasjon, og ble forhørt i 6,5 time, hvor temaet nettopp var hvorfor Ruud fikk alle de kirkelige handlingene, og Ring ingen.⁸⁹

5.2.2 Armann Bergh – «en steil mann»

En som ikke er viet så mye plass i dette arbeidet er Armann Bergh. Han ble innsatt i tjeneste i Trefoldighet menighet etter at Løken var blitt forvist. Berghs tittel ble derfor hjelpeprest, og han stod i tjeneste i menigheten samtidig som NS-presten Jacob Haug virket som NS-prest i sentrumsmenigheten. Haug tok senere over prostestillingen etter at Ring i 1943 dro til Porsgrunn for å ta over sokneprestembete der.⁹⁰ Bergh forteller om en tøff og intens kamp, hvor politiet opptil flere ganger ble involvert. Den ene gangen kom Haug til Berghs kontor og forlangte å overta kontoret hans, samt få innsyn i kirkebøkene. Bergh nektet Haug dette to ganger, men den tredje gangen hadde Haug med seg politiet som krevde at Bergh både gav fra seg kontor, nøkler og kirkebøker.

⁸⁵ KKS, B2, eske 2, mappe: Arendal prosti – Pedersens svar

⁸⁶ Forholdsordre er et ord som blir svært lite brukt i dag, men det Pedersen snakker om her er mest sannsynlig ordene Zwilmeyer sendte ut om å rapportere til ham hvordan det stod til i de ulike menighetene. Danske leksikon skriver følgende om ordet:
[http://denstoredanske.dk/Samfund, jura og politik/Milit%C3%A6r/Milit%C3%A6rv%C3%A6sen_generelt/forholdsordre](http://denstoredanske.dk/Samfund,_jura_og_politik/Milit%C3%A6r/Milit%C3%A6rv%C3%A6sen_generelt/forholdsordre) (Nedlastingsdato 19.11.18)

⁸⁷ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Møllerløgkens beretning

⁸⁸ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Ruuds beretning

⁸⁹ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Ruuds beretning

⁹⁰ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Ruuds beretning

Armann Bergh hadde også et tilsyn overfor det økonomiske. Rett etter denne hendelsen flyttet Armann Bergh legatene til Setesdal Sparebank, slik at Haug ikke kunne få tilgang til disse. Dette gjorde Haug så irritert, at Haug, sammen med politiet, fikk Bergh ut av tjeneste, og tvang han til å stå åtte timers brovakter på Strømmen bro sammen med klokkeren i menigheten, Alv Kapstad (1902-1983⁹¹). Dette var naturligvis for at de skulle hindres i å arbeide i menigheten, og lot Haug få arbeide i fred. Bergh ble beskrevet som en steil mann, og etter denne lange og intense konflikten anså Haug for all kontakt som brutt, og Bergh ble forvist bare kort tid etterpå.⁹²

5.2.3 «Quislingloven» - Hvem skulle bruke kirkene?

Én av de største og mest sentrale konfliktene som vokste frem på bakgrunn av forholdet mellom departementet og den frie kirke i Arendal, var hvem som hadde førsteprioritet til å disponere kirkene til gudstjenester. Denne typen konflikt skjedde i samtlige av kirkene i Arendal der det var en NS-prest, men jeg har valgt å ikke gå dypere inn i samtlige av disse konfliktene. Den konflikten vi skal se på er den som prost Kristen Løken beskriver i sin beretning. Grunnen til at jeg velger å fokusere på nettopp denne er fordi det her dreier seg om en konflikt på prostnivå, som også fikk konsekvenser for resten av prostiet.

18.mars 1943 kom det en lov som skulle regulere hvem som hadde førsterett til å disponere kirkene til gudstjenester. Denne kom fra Departementet, og prost Kristen Løken omtaler denne som «Quislingloven av 18.mars 1943».⁹³ Denne loven var relativt ny, og derfor hadde man i Arendal ikke forholdt seg til denne loven enda. Biskop Zwilgmeyer var formelt sett den som skulle påse at slike lover ble fulgt, men i Løkens beretning er det tydelig at det er politiet som sitter med den utøvende makt, og ikke Zwilgmeyer.

16.mai 1943 holdt Løken gudstjeneste i Trefoldighetskirken i Arendal, og her annonserte han at neste gudstjeneste ville bli ved menighetens prest søndagen etter. Dette likte ikke Charles Ring, som var sokneprest på Tromøya og som også hadde blitt NS-prost i Arendal. 18.mai sendte Ring et skriv til Løken der han skrev at førstkommende søndag ville Ring holde

⁹¹ KKS, B2, eske 1, mappe: Arendal prosti – Kapstads svar

⁹² KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Berghs beretning

⁹³ Hva denne loven egentlig het er usikkert, men prof. Austad kan bekrefte at det var en faktisk lov satt i kraft av Quisling-regimet.

høymesse i Trefoldighetskirken. Det som er interessant å merke seg er at dette ikke var første gang det foregikk en brevveksling mellom Ring og Løken. Løken hadde nemlig sett seg lei av alle brevene fra Ring at han hadde sluttet å åpne dem. Dette oppdaget Charles Ring, og derfor sluttet han å merke konvoluttene med avsender de gangene han sendte skriv til Løken. Det gjorde at Løken åpnet dette brevet helt uanende om at dette var roten til en kompleks og tøff konflikt mellom de to prostene.

Løken var en tydelig prost og var ikke redd for konfrontasjon og uenighet. Løken dro dermed personlig til Ring på Tromøya hvor han overrakk Ring en skrivelse der det stod at Trefoldighetskirken var opptatt førstkommende søndag. Løken var tydelig på at han ikke kom til å rikke seg av flekken denne søndagen med mindre politiet «utøvde makt». Ring ble åpenbart fortvilet, men var åpenbart ikke av samme kaliber som Løken. Da Løken spurte Ring om han vil benytte seg av politimakt henviste Ring til politiet, svarte Ring at han ikke hadde hatt noe imot at det ble brukt politimakt.⁹⁴

Løken skriver at Trefoldighetskirken i Arendal var den første menigheten der denne loven ble innført og overholdt. Dette skjedde i forbindelse med denne konflikten mellom de to prostene i Arendal. Konflikten mellom Ring og Løken om hvem som skulle få feire gudstjeneste ble som vi har sett en betent konflikt, og den 9. september 1943 mottok Løken sitt avskjedsdokument som var markert 19. august. Løken ble deretter forvist til Lillehammer. Senere ble han forvist til Helgøya der han også deltok i ordinasjonen av nye prester i regi av Den midlertidige kirkeledelse.⁹⁵

5.3 Forholdet til biskopene

Etter at embetene til både biskopene og prestene i Den norske kirke ble lagt ned på vårparten 1942, ble kirken splittet i to deler. På den ene siden hadde man de frie prestene og de rettslige biskopene. Dette var de som ikke ønsket å stå under det nazifiserte departementet og derfor hadde lagt ned sine embeter. På den andre siden hadde man de prestene, som av ulike grunner, ikke hadde lagt ned sine embeter og derfor stod under departementet og NS-regimet. På denne siden stod også biskopene som hadde blitt vigslet inn i NS-kirken. Selv om majoriteten av

⁹⁴ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Løkens beretning

⁹⁵ Hjelset 2011, side 9

kirkens prester hadde lagt ned sine embeter, fortsatte de likevel å bruke kirkene til gudstjenester og andre kirkelige handlinger. Det som derimot var nytt for disse prestene var at de nå måtte forholde seg til nye biskoper som stod under departementet. I denne delen av oppgaven skal vi se på hvordan forholdet biskopene var, og da både forholde til James Maroni og Ludvig Daae Zwilgmeyer.

5.3.1 Zwilgmeyer blir biskop i Skien

Ludvig Daae Zwilgmeyer ble født i 1886, og var sønn av sokneprest og stortingspolitiker Ludvig Daae Zwilgmeyer. Zwilgmeyer meldte seg inn i NS i 1933, og i januar 1941 ble han varaordfører i Porsgrunn.⁹⁶ 28.juni 1942 ble Ludvig Daae Zwilgmeyer vigslet til bispetjeneste i det nydannede Skien bispedømme⁹⁷, som også favnet Aust-Agder. Vigslingen skjedde i Vår Frelsers kirke i Oslo, og det var konstituert biskop i Nidaros Einar Lothe, som ordinerte Zwilgmeyer. Zwilgmeyer fikk da bispesete i Skien, og herfra skulle han nå forsøke å styre et stort bispedømme der det desiderte flertallet ikke anerkjente han som sin rettslige biskop. Dette ble starten på en utfordrende tid både for Zwilgmeyer og prestene i Skien bispedømme.

En annen som ble forespurt bisperollen i Skien var sokneprest i Herefoss Christian Hansteen, men han takket nei til denne tjenesten. Zwilgmeyer var nok ikke førstevalget til verken bispedømmet eller departementet, og dette kommer til syne i flere beretninger av prestene i Arendal. Reidar Bolling er heller ikke nådig i sin beskrivelse av Zwilgmeyer i en av sine artikler i Fædrelandsvennen 1946. Her skriver Bolling at Zwilgmeyer var en «æresjuk og misnøgd mann, og han hadde store tankar om seg sjølv både som prest og salmediktar.»⁹⁸

At Zwilgmeyer ble utnevnt og vigslet til bispeembete i Skien vakte reaksjoner også hos prestene i Agderfylkene. I forbindelse med Zwilgmeyers ordinasjon sendte prestene i Agder et brev til Zwilgmeyer der de blant annet skrev: «Vi kan ikke hilse Dem velkommen på Deres ordinasjonsdag. Vi se Dem på denne dag ta det endelige farvel med oss.»⁹⁹

⁹⁶ Thorsdahl 2017, side 280

⁹⁷ Skien bispedømme ble opprettet med virkning fra 15.april 1942 (<http://skien-arbeidersamfunn.weebly.com/samfunnets-blog/et-dystert-60-rsjubileum-skien-bispedømme-1942-1945>)
Nedlastingsdato 09.11.18

⁹⁸ KKS, B3, eske 3, mappe med artikkelserien til Bolling

⁹⁹ Ellingsen 1986, side 17

5.3.2 James Maroni

Samtidig som Ludvig Daae Zwilgmeyer hadde gått inn i den statslojale kirkes tjeneste som Skiens biskop, var fortsatt den rettslige biskopen en del av kirken, nemlig James Maroni, som siden 1930 hadde vært biskop i Agder bispedømme. Maroni skulle vise seg å bli en viktig skikkelse for DMK under kirkekampen, men det var ikke bare lett. Etter at han og resten av biskopene la ned sine embeter 5.april 1942, ble Maroni beordret til å rapportere til politiet to ganger daglig, i tillegg til at han fikk taleforbud.¹⁰⁰ Maroni var for de fleste prestene i bispedømmet «den rette» biskop, men å virke som «skjult» biskop var ikke alltid like enkelt.

5.3.3 Zwilgmeyer på kontorvisitas i Arendal

Noe som gjorde at samtlige prester, NS-prester eller frie prester, fikk et forhold til departementet og staten, var gjennom de statslojale biskopers visitaser. Disse visitasene kan man lese mye om i beretningene, men de gikk ikke alltid like smertefritt.

10. til 12. november 1942 kom biskop Zwilgmeyer på kontorvisitas til Arendal, noe som skulle vise seg å bli noen utfordrende dager for Zwilgmeyer. Kristen Løken i Trefoldighet så det som den største selvfølgelighet å nekte å utlevere kirkebøkene til Zwilgmeyer. Dagen etter hadde Zwilgmeyer politi med seg, og Løken hadde da ikke annet valg enn å utlevere kirkebøkene til biskopen.¹⁰¹

Halvor Sigurdsen, sokneprest i Barbu, fikk 11.november 1942 besøk av biskop Zwilgmeyer. Han ville sjekke hvordan det gikk i kirken, samt inspisere kirkebøkene. Sigurdsen så det som helt naturlig å nekte Zwilgmeyer tilgang til kirkebøkene, og med mindre Zwilgmeyer hadde med seg politimakt ville ikke biskopen få tilgang til disse bøkene. Det som gjorde situasjonen ekstra spesiell var at Zwilgmeyers far, Ludvig Daae Zwilgmeyer, hadde vært sokneprest i Barbu fra 1905 frem til sin død i 1910. Dette visste Sigurdsen svært godt, og det gjorde ham ikke mindre skuffet over hvem hans to sønner hadde blitt. Dette uttrykte Sigurdsen på følgende måte: «Det er ingen som har satt så dype spor etter seg som prest her i Barbu som din far. Han omfattes

¹⁰⁰ Ellingsen 1986, side 20-21

¹⁰¹ Ellingsen 1986, side 18

med almindelig aktelse og kjærlighet av menigheten. Og så har du og Dagfinn går hen og falt kirken i ryggen ved å gå det nuværende kirkestyres erender.»¹⁰²

Zwilgmeyer var åpenbart ikke den tøffeste biskopen med bein i nesa, og Sigurdsens ord til biskopen hadde nok også satt sine spor i biskopen. Derfor dro Zwilgmeyer fra visitasen uten å ha lyktes i å inspisere kirkebøkene. Han kontaktet deretter Departementet og spurte om fritak for å gjøre visitas i Barbu. Da Sigmund Feyling fikk høre om dette ble han sint og krevde at Zwilgmeyer skulle gjennomføre visitasen som planlagt. Kort tid etter dette kom Zwilgmeyer tilbake til Barbu på visitas, men denne gangen hadde han politiet med seg.¹⁰³

5.3.4 Maroni – en populær leder

Det er ikke mange av prestene i Arendal som omtaler Maroni utdypende i sine beretninger. Likevel kommer det frem noen opplysninger i noen av prestenes beretninger. En av dem som skryter av Maroni er sokneprest i Barbu, Halvor Bernhard Sigurdsen. Han hadde, som jeg nevnte i kapittel 3, mange jern i ilden og mye av hans takknemlighet overfor Maroni går nettopp på tilrettelegging for å balansere mellom alle disse engasjementene. Sigurdsen trekker spesielt frem den gangen da Maroni innsatte stiftskapellan Fiskå for å hjelpe til i Barbu menighet, slik at Sigurdsen kunne fortsette sitt viktige arbeid som fengselsprest i Arendal fengsel. Dette arbeidet innebar ikke bare samtaler og arbeid i fengselet, men også å ta vare på de familiene som ble rammet av at far havnet i fengsel. For Sigurdsen ble ikke bare dette et sjelesørgerisk ansvar, men også et økonomisk ansvar. Sigurdsen anslår i sin beretning at han fikk inn over 100 000 kroner i støtte til disse familiene, noe han ytrer sin store takknemlighet overfor.¹⁰⁴

Det var ikke bare prestene som hadde et godt forhold til Maroni. Også kirkens engasjerte lekfolk hadde sansen for Maroni og hans rolle i kirkekampen. Arnt Johan Mørland er en av de som viser sin takknemlighet overfor Maroni, og det uttrykker han helt til slutt i sin beretning til Bolling: «Maronis mandige og avgjorte holdning under hele kirkekampen gav mot og oppmuntring ikke bare til prestene og kirkens menn for øvrig, men den var av uvurderlig betydning for den faste front på alle hold her på Sørlandet.»¹⁰⁵ Det at Mørland her skriver «på

¹⁰² KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Sigurdsens beretning

¹⁰³ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Sigurdsens beretning

¹⁰⁴ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Sigurdsens beretning

¹⁰⁵ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti, Mørlands beretning

alle hold» vitner om at Mørlands betydning strakk seg lenger enn bare innenfor kirkens rammer og bispedømmets grenser. Maroni ble også en viktig skikkelse for den sivile motstandskamp på nasjonalt plan. Dette vitner også om at det ikke var et tydelig skille mellom kirken og folket. Kirken i 1940-årene var folket, og dette ble kirkelederen James Maroni et tydelig bevis på.

5.3.5 «De frie presters» forhold til Zwilgmeyer

Som nevnt ovenfor, måtte de frie prestene forholde seg til NS-biskopene selv om de hadde nedlagt sine embeter og ikke anså dem som sine rette biskoper. De stod tross alt i det nazifiserte Departements tjeneste. Likevel var det visse anledninger som gjorde at de frie prester måtte forholde seg til NS-biskopen. Jeg har allerede nevnt visitaser, men det skjedde også ved andre anledninger. En av disse var ved brevkorrespondanse.

En av prestene som uttrykte sin misnøye med biskopen i direkte kommunikasjon, var sokneprest i Froland Kristoffer Møllerløggen. 10.august 1942 skrev han et brev til Zwilgmeyer hvor han blant annet fortalte hva han mente om at Zwilgmeyer nå var blitt biskop. Dette var noe Møllerløggen ikke kunne anerkjenne. «Hva jeg her sier har selvsagt lite å bety. Men jeg finner det allikevel å måtte meddele mitt standpunkt.»¹⁰⁶ Utsagnet vitner om en lidenskap for sin kirke, men samtidig en selverkjennelse om at NS-departementet hadde en enorm makt. Møllerløggen ytrer også sitt syn på presteskabet: «Presteskabet i 1942 følte seg ikke først og fremst som embetsfolk, men som kirkens tjenere.»¹⁰⁷ Dette brevet finnes i arkivet på NB, men der finner man ikke noe svar fra Zwilgmeyer.

Som sagt, var Armann Bergh en steil og tydelig mann under kirkekampen i Arendal. Han var hjelpeprest i Trefoldighet menighet, og var en av de frie prestene som kom i en direkte konflikt med NS-biskop Zwilgmeyer. Én av de gangene han kom i virkelig konflikt med Zwilgmeyer var etter gjentatte forsøk på å boikotte politi, NS-prost og Departementet. Da Zwilgmeyer begynte å se seg lei av Berghs utallige opptredener, tilbudte han Bergh å stå i tjeneste i Trefoldighet på én betingelse. At han innrettet seg etter NS-regimet og opptok «tjenstlig korrespondanse» med biskopen. Til dette svarte Bergh at han naturligvis ikke kunne gå med på dette. Det endte med at kirke departementet og biskop Zwilgmeyer gir Bergh et ultimatum.

¹⁰⁶ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Møllerløgkens beretning

¹⁰⁷ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Møllerløgkens beretning

Enten må han samarbeide med NS-prest Jacob Haug, eller så blir han forvist. Fra 1.mars 1944 får Bergh forbud om å oppholde seg i Agderfylkene eller Rogaland de neste 3 årene.¹⁰⁸

5.3.6 Forholdet mellom Rabben og Zwiłgmeyer

I og med at samtlige beretninger fra NB og B2 og B3 er skrevet av prestene som la ned sine embeter, finnes det lite informasjon fra NS-prestene selv. Det finnes selvsagt en del informasjon i andre arkiv, men i KKS er det stort sett bare de frie presters beretninger og perspektiver. Dette gjør at den informasjonen som finnes om NS-prestene i KKS, stort sett blir fortalt av de frie prestene, altså fienden. Dette er man nødt til å ha i bakhodet når man leser betraktninger og opplysninger om NS-prestene. Noen ganger har de lagt ved brev eller beretninger NS-prestene selv har skrevet, og da er det naturligvis mer reelt og troverdig. I B3 har Bolling og Strandskogen funnet frem en del av brevkorrespondansen mellom Rabben og Zwiłgmeyer, og disse er naturligvis gode kilder til å si noe om forholdet mellom biskopen og Rabben.

Fra høsten 1942 til sommeren 1944 sendte Lars Rabben, NS-prest i Øyestad, mangfoldige brev til sin biskop Ludvig Daae Zwiłgmeyer. Mange av disse er samlet i arkivet B3 på Nasjonalbiblioteket (NB), i Knut Strandskogens mappe. Det er flere aspekter som er interessant ved denne brevkorrespondansen, og la oss nå se på noen av disse.

Noe som er bemerkelsesverdig er hvor mange brev Rabben sender til Zwiłgmeyer, og hvor få brev han får tilbake. I følge samlingen svarer på Zwiłgmeyer bare på ett eneste brev av de elleve brevene Rabben sender til biskopen. Dette kan naturligvis ha flere grunner. Zwiłgmeyer kan ha svart, men at disse brevene ikke er samlet i arkivet. Det som likevel er interessant er at Zwiłgmeyer virker ganske lite engasjert i det Rabben skriver, og kommenterer ikke konkret eller spesifikt det Rabben skriver. «Det er litt av hvert å stri med. Men vi får ta en dag ad gangen.»¹⁰⁹ Zwiłgmeyer er altså veldig kort og ikke særlig presis i sitt svar til Rabben.

Rabbens brev inneholder stadige forsøk på å glatte over og pynte på en ganske svartmalt situasjon. En frase som Rabben bruker i omtrent samtlige av sine brev er: «Forholdene er noenlunde som før.»¹¹⁰ Samtidig virker Rabben ganske innforstått med situasjonen, og skjønner

¹⁰⁸ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Berghs beretning

¹⁰⁹ KKS, B2, eske 1, mappe: Arendal prosti – Strandskogens svar (vedlagt brev)

¹¹⁰ KKS, B2, eske 1, mappe: Arendal prosti – Strandskogens svar (vedlagt brev)

at hans popularitet i Øyestad ikke er svært høy. I sitt brev datert 12.oktober 1942 forteller Rabben om den gangen han skulle på besøk på gamlehjemmet i Øyestad, og hvor bare 4 av i alt 23 beboere møtte opp til samlingen hans. Rabben beskriver det slik: «Jeg fikk et sterkt inntrykk av at jeg ikke var velkommen.»¹¹¹ I et annet brev, datert april 1943, forteller Rabben at det den siste måneden har vært 9 begravelser i hans sokn, men at han bare fikk holde én av disse ni begravelsene. Resten av begravelsene var det Sagedahl, Løken, Sigurdsen og Bergh som holdt.¹¹² Rabben oppleves lite motivert og skuffet i de fleste av sine rapporter til Zwilgmeyer.

¹¹¹ KKS, B2, eske 1, mappe: Arendal prosti – Strandskogens svar (vedlagt brev)

¹¹² KKS, B2, eske 1, mappe: Arendal prosti – Strandskogens svar (vedlagt brev)

6 FORHOLDET MELLOM PRESTENE OG TIL LEKFOLKET

6.1 Forholdet mellom prestene

Til tross for at nærmere 95% av alle prester la ned sine embeter rundt omkring i Norge, var det fortsatt noen prester som valgte å stå i det nazistiske Departements tjeneste. Noen steder unngikk man konflikt fordi det stort sett bare var de frie prestene som tjenestegjorde uansett, men mange steder opplevde man at NS-prestene og de frie prestene stod side om side i tjeneste. Dette skapte naturligvis spenninger, samtidig som disse spenningene var ulike fra prosti til prosti. Det som var spesielt med Arendal var at det i løpet av årene mellom 1942 og 1945, så var det 4 NS-prester som tjenestegjorde som sokneprester. I de påfølgende avsnittene blir noen av spenningene, dialogen og forholdet var mellom de frie prestene og NS-prestene, presentert.

6.1.1 Hansteen takker nei til bispeembete

Etter at biskopene i Den norske kirke hadde lagt ned sine embeter, og etter at Arne Fjellbu ble avsatt i Trondheim i februar 1942, begynte departementet å se etter nye biskoper som kunne stå i tjeneste for den statslojale kirke. Når man skulle vigsle ny biskop til Agder og Telemark, ble det spurt flere forskjellige kandidater. En av dem som ble spurt, men som takket nei, var Christian Hansteen som hadde vært sokneprest i Herefoss siden 1929.¹¹³ Det er usikkert hva som var grunnen, men Hansteen skal ha vært i samtaler med Maroni i denne prosessen. Det at Hansteen takket nei gjorde inntrykk på det samlede frie presteskapet i Arendal. De uttrykte sine tanker rundt Hansteens valg i et brev, et brev som sokneprest Reidar Bolling gjengir i en av sine artikler i Fædrelandsvennen i 1946¹¹⁴:

Kjære prestebror.

Vi er bekjent med at du har avslått å overta bestyrelsen av Agder bispedømmekontor og at du stå last og brast med oss andre prester som tvunget av vår samvittighet ikke

¹¹³ *Prester i Den norske kirke* 1974, side 98

¹¹⁴ KKS, B3, eske 3, mappe med artikkelserien til Bolling

under noen omstendighet kan bifalle det overgrep som er skjedd i og med suspensjonen og avskjedigelsen av kirkens biskoper.

*Ut fra det kjennskap vi har til deg som kristen og menneske hadde vi sant å si ventet dette av deg. Og vi føler trang til å sende deg en hilsen og si deg vi er glad og takknemlig for at du ikke har skuffet oss i denne sak. Vi har jo alle sammen satt stor pris på deg og vi er glad i deg og vi har kjent det sårt at vi i den senere tid ikke har hatt det brodersamfunn med deg som tidligere. Det er med bønn og vårt håp at alle vi ***¹¹⁵ i denne for vår norske kirke så vanskelige tid kan stå side ved side i troskap og lydighet mot kirkens Herre, Jesus Kristus vår frelser.*

Broderlig hilsen med 2 Kor 6,3-4 ¹¹⁶

Noen perspektiver ved dette brevet er særlig viktige. Det første handler om samhold. Som vi leser av brevet er det flere faktorer som peker mot en enhet og et samlet presteskap av frie prester. Prestene snakker konsekvent i første person flertall, og bruker «vi». I tillegg omtaler de seg selv som et brodersamfunn. Samtidig har jeg lagt merke til noe i beretningene. Det er påfallende hvor lite de frie prestene omtaler sine frie prestekollegaer. Det må åpenbart ha vært teologiske uenigheter som er mer enn normalt blant prester. De kan heller ikke ha gått like godt overens med alle. Hvorfor er de ulike prestene så lite omtalt i hverandres beretninger? Sannsynligvis handler det om en felles forståelse for at man stod sammen mot en felles «fiende», noen man til dels ser i brevet til Hansteen.

Selv om Hansteen var medlem av NS og stod på fiendens side er Hansteen et eksempel på at ikke alle NS-prester var like sterke fiender. Dette kommer også frem i brevet når prestene omtaler Hansteen som en «prestebroder». Flere av prestene hadde nok et godt forhold til han fra før av, samtidig som skuffelsen var stor da han meldte seg inn i NS. Dette skriver også Bolling

¹¹⁵ Her er et uklart ord på grunn av dårlig utskrift

¹¹⁶ Bibelstedet det her blir henvist til er mest sannsynlig 1930-utgaven, og jeg siterer derfor den her: «Og vi gir ikke i noget stykke noget anstøt, forat ikke tjenesten skal bli lastet, men viser oss i alt som Guds tjenere: ved stort tålmod i trengsler, i nød, i angst...»

i sin artikkelserie der han omtaler Hansteen som «ein from og dugande prest», samtidig som han deler sin sorg over at Hansteen så lett ble dratt inn i NS.¹¹⁷

6.1.2 Ruud og Ring i konflikt på Tromøya

Ved siden av Øyestad, var nok Tromøya det stedet hvor det var størst konflikt mellom prestene. Her stod NS-prest (etter hvert NS-prost) og Erling Ruud side om side i tjeneste for de to kirkene på øya. Vi nevnte politianmeldelsene tidligere, men det var overhode ikke alt. Her rørte det seg mye, og Ruud er detaljert og morsom i sin gjengivelse av hendelsene og konfliktene. Noe av utfordringen var at konfliktene og uenighetene var såpass synlige for menigheten og lekfolket. Som jeg nevnte i forrige kapittel var Rings kone ikke redd for å si hva hun tenkte og mente, og sa at hun ønsket at det skulle skje en ulykke med Erling Ruud.

Ved en annen anledning stod Charles Ring og ventet utenfor kirken etter en gudstjeneste Ruud hadde holdt. Rings agenda var å fortelle at han var glad for at Ruud ikke hadde nedlagt sitt embete slik de fleste andre hadde gjort. Erling Ruud svarte da følgende: «Hadde jeg hatt noe embete å nedlegge, så hadde jeg gjort det i dag.»¹¹⁸ Erling Ruud hadde fullført presteutdanningen (cand. Theol.), men arbeidet på den tiden som sekretær i NKUF, som i dag er Norges KFUK-KFUM. Han var med andre ord ikke ordinert, og hadde derfor ikke noe embete å legge ned.

6.1.3 Prestene forvises – behovet for prester øker

Kristen Løken, sokneprest i Trefoldighet menighet, ble som nevnt forvist september 1943. Fra tidligere hadde også Erling Ruud på Tromøya blitt forvist fra april 1943 til desember samme år. 1.mars 1944 ble Armann Berg forvist, og fikk forbud mot å oppholde seg i Rogaland og Agderfylkene.¹¹⁹ Bare en måneds tid senere ble også sokneprest i Barbu, Halvor Bernhard Sigurdsen, forvist. Han ble sittende på Grini fra 4.april 1944 frem til kapitulasjonen.¹²⁰ Man hadde altså mistet 3 sokneprester på under ett års tid, noe som skapte konsekvenser for de

¹¹⁷ KKS, B3, eske 3, mappe med artikkelserien til Bolling

¹¹⁸ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Ruuds beretning

¹¹⁹ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Berghs beretning

¹²⁰ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Sigurdsens beretning

gjenværende prestene. Olaf Sagedahl, sokneprest på Hisøy, var en som merket konsekvensene og forsøkte å finne en løsning på prestemangelen.

Sagedahl skrev derfor et brev til DMK der han forklarte situasjonen og skrev at de bodde flere teologiske kandidater i byen. Han ba DMK om en spesiell tillatelse for disse til å bære presteklær, og Sagedahl går til og med så langt at han foreslår en slags «nødordinasjon» for de kandidatene som ikke oppfyller kravene. Det tok ikke mange dager før Sagedahl fikk svar. Forslaget om en «nødordinasjon» ble avvist, og DMK forklarte det på denne måten: «Vi må holde fast at skal der innvies til full prestetjeneste, må det skje ved fullgyldig ordinasjon.»¹²¹ Likevel skjønnte DMK at prestemangelen begynte å bli merkbar og fikk konsekvenser. Det ble derfor brukt litt tid på å finne ut hvordan en kunne løse spørsmålene rundt en fullverdig ordinasjon.

Etter en tid forstod DMK at dette ikke kun var et behov i Arendal, men også i resten av landet. Derfor kom de frem til at de ønsket å tilby ordinasjon til 18 kandidater. På én betingelse; at hver enkelt tok det fulle ansvar selv. Det var svært viktig at disse ordinasjonen skjedde i all hemmelighet. Den 1. og 2. juli 1944 ble de 18 ordinandene ordinert på Helgøya, en øy i Mjøsa i Hedmark. Det var biskop i Hålogaland, Wollert Krohn-Hansen, som foretok ordinasjonen av de 18 kandidatene. En av de som ble ordinert denne dagen var Alv Kapstad, som ble beordret av biskop Maroni til å bistå som hjelpeprest i både Øyestad og Trefoldighet menighet.¹²² De resterende 17 prestene som ble ordinert på Helgøya ble også satt ut i tjeneste i de andre bispedømmene. Kristen Løken, som siden september 1943 hadde vært forvist, var også delaktig i ordinasjonene 1. og 2. juli på Helgøya.¹²³ Liturgien for disse ordinasjonene foregikk etter Alterbok for Den norske kirke, men man hadde laget en egen innledning som ble fremført av liturg, prost Kristen Løken:

Kjære brødre!

I den alvorlige tid vår kirke gjennomkjemper, er mange prester fjernet fra sine menigheter og satt ut av stand til å røkte sitt kall. En rekke menigheter er nødlidende

¹²¹ Ellingsen 1986, side 39

¹²² Ellingsen 1986, side 40

¹²³ Ellingsen 1986, side 39-41

fordi kirken ikke makter å sende dem prester. Det er derfor nødvendig for kirken – også under kirkekampen – å oppta den funksjon som normalt hører med til kirkens liv: Prestevigselen.

Biskop Wollert Krohn-Hansen vil i dag bruke den alminnelige fullmakt til å ordinere som Den midlertidige kirkeledelse ga kirkens rette biskoper i 1942.¹²⁴

6.1.4 Jacob Haug – den siste NS-presten i Aust-Agder

Slik det ble nevnt i kapittel 3, kom NS-prest Jacob Haug til Trefoldighet kort tid etter at Kristen Løken ble forvist i september 1943. Haug kom nesten samtidig med Armann Bergh som på sin side hadde blitt satt i embete av DMK. Etter konflikten mellom Bergh og Haug, gikk det bare nedover for Jacob Haug. Haug ble mindre og mindre motivert for sin tjeneste, og dette kan man også lese ut av brevene hans til biskop Ludvig Daae Zwilgmeyer. Det gjorde det ikke mer motiverende at han var den eneste NS-presten igjen i Arendal, etter at både Rabben, Hansteen, Ring og Hansen hadde forlatt prostiet. Haug klarte å skape konflikt med de fleste han arbeidet med, noe som gjorde at det var ikke mange som ønsket å samarbeide med ham lenger. Ellingsen trekker frem at til og med Haug kom i konflikt med menighetssøstrene i Trefoldighet.¹²⁵

Situasjonen med Haug blir tatt videre til Zwilgmeyer, som virket heller rådvill i situasjonen. Det endte med at Zwilgmeyer sendte rapporten videre til Kirkedepartementet, og Feyling foreslår at Haug blir flyttet til Øyestad, men beholder bestyrelsen av Trefoldighet menighet. «Noe egentlig prestearbeid i Arendal får han ikke utført allikevel.» skriver Feyling i sitt forslag til Zwilgmeyer. Ellingsen henviser til noen tall fra Haugs tjeneste for å begrunne Feylings uttalelse, og viser at på et år hadde Haug 1 vielse, 3 dåp og kun 22 nattverdsgjester.¹²⁶

Etter at Haug ble forflyttet til Øyestad, ba han innstendig om å bli fratatt ansvaret for Trefoldighet menighet. Etter en kort periode i Øyestad overtok Haug domprostembete i Stavanger fra 1.februar 1945 hvor han var frem til freden kom. Da Haug reiste vestover var det

¹²⁴ Austad 2018, side 37

¹²⁵ Ellingsen 1986, side 42-44

¹²⁶ Ellingsen 1986, side 44

ingen NS-prester igjen i hele Aust-Agder¹²⁷, noe som på mange måter ble et godt bilde på Zwilgmeyers mislykkede forsøk på å bygge opp en kirke med NS-lojale prester.

6.2 Forholdet til lekfolket

Det var ikke bare biskopene, prostene og prestene som fikk kjenne på kirkekampen. Også lekfolket fikk merke kirkekampen, noe som kommer veldig godt til syne i Arendal prosti. I noen av de menighetene hvor det ble satt inn NS-prester, stod det allerede en fri prest og da måtte gjerne lekfolket forholde seg til to prester. Det ble ofte holdt to gudstjenester hver søndag, én i kirken og én på bedehuset. Hvilken gudstjeneste skulle man velge, og hvilken prest skulle man velge? De fleste steder opplevde NS-prestene seg selv som svært lite populære, og det kom svært få til deres gudstjenester. Dette er stort sett tilfelle for hele landet.

6.2.1 Kirkens Grunn blir distribuert

Et relativt lite belyst tema under kirkekampen er de mange kurerne¹²⁸ som distribuerte Kirkens Grunn rundt omkring til alle krinkler og kroker av landet vårt. Kurertjenesten bestod stort sett av lekfolk, og posten turte man ikke å benytte i frykt for at tyskerne skulle oppdage skrivene som ble sendt.¹²⁹ I store deler av Agder var det sokneprest i Barbu, Halvor Bernhard Sigurdsen, som fikk ansvar av Maroni for å få dokumentet ut til prestene. Han skulle sørge for at Kirkens Grunn kom ut til alle prestene i Telemark og Skiensfjorden, i tillegg til hele Sørlandet øst for Arendal. Dette var ingen liten jobb, og Sigurdsen forteller om at han skjærtorsdag 1942 satte seg i en taxi, og brukte to døgn for å få dekket alle områdene han hadde blitt bedt om å dekke. Sigurdsen var ingen lekmann, men det var en lekmann som la til rette slik at Sigurdsen kom seg rundt til alle stedene. Som nevnt tidligere var skipsreder Arnt Johan Mørland formann i Transportutvalget i Aust-Agder. Han fikk derfor ordnet slik at Sigurdsen kom seg trygt dit han skulle.¹³⁰ Dette er et eksempel på at lekmenne ofte var viktige brikker i kirkekampen. Sigurdsen forteller også om dårlig kommunikasjon, og skriver at turen til Telemark var bortkastet for her hadde allerede noen vært og levert dokumentet.¹³¹

¹²⁷ Ellingsen 1986, side 44

¹²⁸ Kurér er en budbringer med en hemmelig melding eller som fører med seg spesiell post (<https://snl.no/kurer> - nedlastingsdato 23.11.18)

¹²⁹ Wisløff 1971, side 452-453

¹³⁰ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Mørlands beretning

¹³¹ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Sigurdsens beretning

Mørlands rolle i Transportutvalget i Aust-Agder var noe nazifylkesmannen var høyst klar over, og det ender med at politiet i Arendal møter opp på Mørlands kontor. På ordre fra nazifylkesmann Pettersen, blir Mørland arrestert på grunn av sitt engasjement i Transportutvalget. Etter en lang kamp mot politiet og Pettersen, trekker Mørland seg fra Transportutvalget. Han skriver at han fra da av kunne fokusere fullt og helt på kirkekampen.¹³²

6.2.2 NS-ordføreren i Froland

Sokneprest i Froland, Kristoffer Møllerløkken, skrev i sin beretning lite om konflikter. Tvert imot skrev han at det skjedde lite dramatisk i Froland under kirkekampen. Det som derimot er interessant å merke seg er at Møllerløkken forteller om ordføreren i Froland som var NS-mann. Møllerløkken beskriver ordføreren som en lite opplyst mann, spesielt med tanke på hvor lite innsikt han hadde i kirkekampen og til departementet. Møllerløkken trekker blant annet frem at ordføreren først trodde at det var Møllerløkken selv som hadde forfattet hyrdebrevet fra 1941 og Kirkens Grunn fra 1942.¹³³ Dette var på ingen måte tilfelle, da stort sett hele landets prester hadde lest opp disse to dokumentene. Selv om ordføreren var NS-mann, fortsatte han å gå til gudstjenestene til Møllerløkken, og Møllerløkken forteller at det gikk stille for seg i forhold til at han var NS-mann.¹³⁴ Man skal være forsiktig med å tolke denne situasjonen, men det at ordføreren var NS-mann og samtidig engasjert i kirken, vitner om at alle NS-medlemmer ikke var like. Samtidig var det nok ikke like enkelt for alle å følge med på hva som skjedde på departement- og statsnivå med tanke på hyrdebrevene og Kirkens Grunn.

6.2.3 Menighetsrådene

Siden 1920 hadde det vært lovfestet med menighetsråd i kirken. Menighetsrådet har hele tiden bestått av hovedsakelig lekfolk, selv om soknepresten var et selvskrevet medlem, og som dessuten ofte var formann for menighetsrådet.¹³⁵ I følge mine primærkilder har som regel ikke menighetsrådene hatt en veldig sentral rolle. Likevel er det i noen tilfeller der de både nevnes, og trekkes frem som viktige aktører i en sak eller konflikt. En av disse har vi allerede sett på da vi så på den økonomiske situasjonen. Der så vi at det i utgangspunktet skulle menighetsrådene

¹³² KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Mørlands beretning

¹³³ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Møllerløkkens beretning

¹³⁴ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Møllerløkkens beretning

¹³⁵ <https://snl.no/menighetsr%C3%A5d> (Nedlastingsdato 16.11.18)

ha ansvar for å samle inn lønn til prestene, men Mørland mente at menighetsrådene gjorde innsamlingen mer avansert og treig enn den trengte å være. Derfor ble menighetsrådene i Arendal i stor grad fratatt ansvaret for pengeinnsamlingen til prestene.¹³⁶

Andreas Nornes, som høsten 2017 skrev sin masteravhandling om kirkekampen i Horten, har blant annet skrevet om menighetsrådene under krigen, og hvordan det noen steder ble dannet nye menighetsråd på grunn av at en NS-prest hadde tatt over embete. Loven om menighetsråd fra 1920 fikk 30.juli 1942 et nytt vedlegg som sa at de gamle menighetsrådene ble avsatt til fordel for et nytt menighetsråd der NS-presten, to «rådgivere» som ble utnevnt av biskop og ordfører.¹³⁷ Denne loven ble samtidig aldri særlig virkekraftig, fordi at de fleste steder hadde man ikke NS-prest i det hele tatt.

6.2.4 Nye menighetsråd i Arendal

Når det gjelder Arendal, var det basert på mine kilder, kun Øyestad og Trefoldighet som opplevde å få nye menighetsråd. Samtidig kan man ikke utelukke at det var en aktuell problemstilling i noen av de andre menighetene, selv om det ikke finnes beskrivelser av dette i mine kilder.

I Trefoldighet menighet var det vanskelig å finne noen som var villige til å sitte i det nye menighetsrådet. Da man endelig hadde funnet noen som kunne ta på seg vervet hadde det gått et halvt år siden loven trådte i kraft.¹³⁸ Formannen i det nye menighetsrådet var Oskar H. Unander, og hadde siden sommeren 1942 vært skoledirektør i Arendal.¹³⁹ I Trefoldighet fikk vi også se et eksempel på et menighetsråd som brukte makten sin i forhold til en embetsmann. Etter at Løken nok en gang hadde havnet i konflikt med Ring og Zwilgmeyer, skjønnte Løken at det kun var et spørsmål om tid før han ble forvist fra menigheten. Vi har tidligere sett på forvisningen av Løken, men en av de sentrale aktørene i denne prosessen var nettopp det nye menighetsrådet med Oskar Unander i spissen. De forlangte Løkens avgang i et brev til Zwilgmeyer, dette var også Charles Ring, NS-prest på Tromøy, naturligvis enig i. Ikke lenge

¹³⁶ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Mørlands beretning

¹³⁷ Nornes 2017, side 35-36

¹³⁸ Ellingsen 1986, side 22-24

¹³⁹ Ellingsen 1986, side 22-24

etter fikk Løken forvisningen. Dette viser at de nye menighetsrådene hadde stor påvirkningskraft og gjennomslagskraft.¹⁴⁰

I Øyestad ble det nye menighetsrådet dannet før NS-prest Rabben kom til embete. Harald Jensen var formann i det nye menighetsrådet, men søkte seg fritatt fra vervet så snart Rabben ankom Øyestad. Hjellset skriver at hovedgrunnen til dette var at formann Jensen var en som ønsket å unngå strid. Rabben overtok så rollen som formann mens han var i embete, før Thv. Rønning overtok etter Rabbens avgang.¹⁴¹

6.2.5 Menighetsrådene etterlyste prester

Flere steder manglet sokneprest, og det var ulike grunner til dette. Løsningen på dette ble ofte at biskopen sendte en prest som kunne betjene embete, men biskopen var ikke alene om denne prosessen. Som regel var det menighetsrådet som etterlyste en sokneprest, og dette skjedde ved flere anledninger, også under kirkekampen i Arendal.

I Herefoss ble, som tidligere nevnt, Christian Hansteen forflyttet til sokneembete i Uranienborg i Oslo, samtidig som han skulle overta vergerollen for barna til sin svoger Gulbrand Lunde og hans kone. Dette gjorde at sokneprestembete stod ledig i Herefoss. Menigheten trengte en prest, og 22.februar 1943 samlet soknerådet i Vegusdal og Mykland sine formenn og holdt møte angående det tomme embete. De besluttet å sende oppfordring til biskop Maroni om å få en prest som kunne få «soknekallet», og samarbeide med Møllerløkken. Biskopen sendte da pastor Nils Meidel Møll som de siste årene hadde vært reise- og fylkesprest.¹⁴² Det som også er interessant her er at denne kommunikasjonen skjedde utenom Departementet og den gjeldende biskop Ludvig Daae Zwilgmeyer. Samtidig skriver Nils Meidel Møll i sin beretning at Kirkedepartementet ikke la seg oppi dette, og at han fikk arbeide i fred.

Også på Tromøya opplevde menigheten for å få inn en ny sokneprest. Behovet var ikke like akutt som i Herefoss, for på Tromøya hadde man tross alt en prest allerede, NS-prest Charles Ring. Det at menighetsrådet her sender «soknekall» på Erling Ruud vitner om at

¹⁴⁰ Ellingsen 1986, side 27-28

¹⁴¹ Hjellset 2011, side 32-33

¹⁴² KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Mølls beretning

menighetsrådet, som bestod av lekfolket, spilte en viktig rolle under kirkekampen.¹⁴³ De hadde makt til å bestemme hvem de ønsket til embete, og ikke minst makt til å boikotte en eventuell «mislykket» prest.

6.2.6 Rabben slutter i Øyestad og må erstattes

Dersom vi ser på Lars Rabbens tid i Øyestad, er det nærmest imponerende hvor lenge Rabben stod i tjeneste. Han var ikke særlig populær og hadde svært lav oppslutning på sine gudstjenester. I tillegg fikk han gjennomført særs få kirkelige handlinger, nettopp på grunn av sitt forhold til lekfolket. I oktober 1944 fant omsider Lars Rabben at hans tid i Øyestad var over, og begynte da å lete etter et nytt embete. I Hallingdal var den frittalende Karl Johan Øye sokneprest, men hadde den siste tiden mottatt flere klager. Konstituert NS-biskop Hans Olaf Hagen (1885-1966) ble gjort oppmerksom på situasjonen, og ble klar over at han måtte gripe inn i situasjonen før det gikk galt. Hagen sendte derfor brev til ordføreren i bygda og forslo Lars Rabben som en aktuell kandidat. Dette avviste både ordføreren og lagføreren, uten at vi vet grunnen.¹⁴⁴ Likevel kan vi ikke utelukke at de hadde hørt og lest om hans situasjon i Øyestad. Rabben hadde nok ikke det beste ryktet, verken blant lekfolket eller hos Departementet.

Et annet tilfelle der menighetsrådet var sentralt, var da Øyestad sokn da NS-prest Lars Rabben søkte forflytning til Drøbak og Frogn prestegjeld. Dette skjedde i overgangen mellom oktober og november 1944, og Øyestad stod nå uten sokneprest i og med at Strandskogen enda var forvist fra Øyestad. Biskop Zwilgmeyer måtte se seg etter en erstatter, og etter hvert fant Zwilgmeyer ut at han ønsket å tilby Knut Strandskogen sokneprestembete.

Zwilgmeyer sendte et skriv til formannen i «Øyestad nye menighetsråd»¹⁴⁵, Thv. Rønning, der han ba Rønning snakke med Strandskogen om embete. Hvorfor Zwilgmeyer ikke tar direkte kontakt med Strandskogen er interessant. Det er vanskelig å si hvorfor, men det kan ha noe med at Zwilgmeyer tenkte det var større sjanse for at Strandskogen ville si ja til formannen i menighetsrådet, enn til et tilbud fra Zwilgmeyer selv. I brevet skriver Zwilgmeyer at han ønsker å utjevne motsetningene og skape en større enhet i kirken. Samtidig er han klar over

¹⁴³ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Ruuds beretning

¹⁴⁴ Thorsdahl 2017, side 141-142

¹⁴⁵ Når jeg skriver om det nye menighetsrådet, så snakker jeg om menighetsrådet som ble opprettet etter den nye loven, og som

omstendighetene, og at kirken er styrt av et nazifisert departement. «Si at jeg intet har imot at han overtar bestyrelsen av Øyestad, hvis han vil være upolitisk...» og fortsetter med: «Vi ønsker ikke politikk i kirken. Hverken den ene eller den annen salgs.»¹⁴⁶ Strandskogen ønsket ikke å ha noe med det nye kirkestyret å gjøre. For ham var det ingenting som var mer naturlig enn å takke nei til embete i Øyestad.

Etter freden kom fikk han derimot det samme tilbudet fra biskop James Maroni, og da takket Strandskogen ja med den største glede. Da skrev han i sin beretning: «Jeg kjørte da inn i Øyestad med en litt annen følelse enn da jeg ble kjørt ut syk av politiet i 1943»¹⁴⁷

6.2.7 Gudstjenestedeltakelse og kirkelige handlinger

Et sentralt tema når det gjelder forholdet mellom kirken og lekfolket er hvordan antall gudstjenestedeltakere endret seg. Dette var et reelt problem samtlige steder hvor det var både en fri prest og en NS-prest. Det kan være nyttig og relevant å se hva noen av prestene kommenterer rundt dette som har med gudstjenestebesøkende, og hvor mange som kom til de ulike kirkelige handlingene. En av de som kommenterer dette er Erling Ruud på Tromøya hvor han, som nevnt, stod i tjeneste side om side med Charles Ring som sammen med Lars Rabben var tydelige på sin identitet i NS. Han beskriver Ring som gal, og «dessuten er han helt blottet for praktisk sans.»¹⁴⁸ Erling Ruud sparte ikke på superlativene da han skulle beskrive sin «kollega», og Ruud kommenterer også gudstjenestene til Ring i sin beretning. Her skriver han at Ring gikk høyt ut og sa han skulle ha gudstjeneste hver søndag, men etter hvert skjønnte Ring at det var så få som kom på gudstjenestene at han i perioder ikke holdt noen gudstjenester selv om de var annonsert i avisen. Ruud var ikke nådig av sin beskrivelse av Rings gudstjenestedeltakere når han skrev at gudstjenestetallene etter hvert ble fryktelig lave, og at det svært ofte var bare to deltakere der en av disse «var en halvgal dame».¹⁴⁹

Som vi har sett til nå ble Øyestad hardt rammet av konflikt under kirkekampen. Det tok ikke lang tid fra NS-prest Lars Rabben kom, før DMK skjønnte at de ikke kunne overlate Øyestad til Rabben. 4.oktober 1942 satte DMK inn pastor Knut Strandskogen til å betjene Øyestad sokn.

¹⁴⁶ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Strandskogens beretning

¹⁴⁷ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Strandskogens beretning

¹⁴⁸ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Ruuds beretning

¹⁴⁹ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Ruuds beretning

Han kom fra sin stilling som sekretær i Det Norske Misjonsselskap, og hadde tidligere vikariert noen måneder i Øyestad da Landmark var syk.¹⁵⁰

Fra 4.oktober stod det to prester i Øyestad sokn, og dette fikk uten tvil menigheten merke. Det mest synlige eksempelet på at det nå stod to prester i tjeneste var gjennom å se på gudstjenestedeltakere og hvem av Rabben og Strandskogen som fikk flest forespørsler om kirkelige handlinger. Her var det ikke noen tvil om hvem som var mest populær, det var Strandskogen. I løpet av sine år i Øyestad døypte Rabben bare 3 barn og viet 5 par¹⁵¹, men de tallene som kanskje er mest interessante er konfirmasjonstallene til Rabben, som kun konfirmerte 2 jenter i løpet av hele sin tid i Øyestad. Og ikke nok med det, i etterkant har det kommet frem at disse to jentene ble betalt 25 kroner hver for å la seg konfirmere av NS-presten Lars Rabben.¹⁵²

Det var ikke bare på Tromøya gudstjenestetallene var lave. Også i Øyestad var antall fremmøtte på gudstjenestene et heller sørgelig emne. Dette skriver Strandskogen mye om i sine beretninger, Rabben omtaler det selv i sine brev til Zwilgmeyer og Jan Erik Hjellset har også et kapittel i sin avhandling som han har valgt å kalle «Boikott av NS-kirken i Øyestad». Hjellset trekker frem flere anledninger der det var mellom 0 og 4 deltakere på gudstjenesten. Han trekker blant annet frem Rabbens egen innsettelse der det bare var 4 tilstede.¹⁵³ Rabben bekreftet også sine usedvanlig lave gudstjenestetall da han i et brev datert 2.juli 1944, skriver at forrige gudstjeneste hadde hele 11 gudstjenestebesøkende, og beskriver dette som en liten opptur.¹⁵⁴

6.2.8 Sagedahl i konflikt med menighetsrådet i Trefoldighet

Etter at Haug forsvant til domprostembete i Stavanger, stod nå Trefoldighet menighet helt uten prest. Likevel holdt tyskerne gudstjenester søndagsmorgenene. På denne tiden var Sagedahl gitt prosteembete av Maroni, siden Løken hadde blitt forvist. Sagedahl opplevde det som trist at det var kun tyskerne som skulle bruke den flotte kirken midt i sentrum. I lokalene til Arendal kristelige ungdomsforening ble det nyttårsaften 1944 opplyst at det ville bli gudstjeneste i

¹⁵⁰ Hjellset 2011, side 43-46

¹⁵¹ KKS, B2, eske 1, mappe: Arendal prosti – Strandskogens svar

¹⁵² Hjellset 2011, side 80-81

¹⁵³ Hjellset, 2011, side 77

¹⁵⁴ KKS, B2, eske 1, mappe: Arendal prosti – Vedlagte brev til Strandskogens svar

Trefoldighetskirken dagen etter klokken 12:30, noe som hadde blitt holdt hemmelig for alle frem til dette. Det var fremdeles hemmelig for de fleste, og tyskerne visste ingenting. Lite skjønnte de dagen etter da de kom ut fra sin gudstjeneste og det stod mange mennesker utenfor kirken som ventet på å komme inn. Gudstjenesten ble holdt uten at noen forsøkte å forhindre dette, men formannen i menighetsrådet var ikke særlig fornøyd. Han sendte brev til Sagedahl bare noen dager etterpå, og sa at han med den største glede ville gi tillatelse til Sagedahl å holde gudstjeneste dersom kirken var ledig.¹⁵⁵ På samme tid var Sagedahl, som prost, i sin fulle rett til å disponere kirkene i prostiet. Også uten å få klarert dette med menighetsrådene.¹⁵⁶

Dette er et godt eksempel på en av de komplekse konfliktene og spenningene som rørte seg under kirkekampen i Arendal. Her ser vi at både Stats-nivået, prostnivået og lekfolket (representert ved menighetsrådet) er i konflikt, og det preget både kirken og folket.

¹⁵⁵ Ellingsen 1986, side 44-46

¹⁵⁶ Her hadde Sagedahl «Quislingloven» i ryggen, som vi så på helt innledningsvis i kapittel 4

7 AVSLUTNING

7.1 *Freden kommer – prestene vender tilbake*

Det er et bevisst valg å ikke vie mye plass i arbeidet til freden og oppgjøret etter krigen. Det er prioritert å fokusere på selve kirkekampen, noe som også har kommet frem av arbeidet mitt. Likevel er det nyttig å se kort på dette helt til slutt.

Freden kom til Norge og Arendal 8.mai 1945, og bilder fra denne dagen i Arendal viser en by og et folk som er i ekstase over at kampen er vunnet. Budskapet prydet både aviser og plakater: «Norge er atter fritt!»¹⁵⁷ Også kirkene kunne feire at en kamp mot et nazifisert Kirke- og Undervisningsdepartement var over. De prestene som hadde blitt forvist fra sine embeter under krigsårene, fikk nå vende tilbake. Ved embetsovertakelsen ble sendt ut brev til både prestene og biskopene som hadde lagt ned sine embeter i 1942. I brevet til prestene, som de ble bedt om å lese fra prekestolen, stod det blant annet at de nå gjenopptok sitt embete, og fortsatte sin tjeneste ved det løfte en gav i ordinasjonen.¹⁵⁸ Dette brevet var signet J. Helland, som skal ha vært utdannet lektor. Helland skal ha fungert som embetsmann i Departementet i overgangsfasen fra Quislings regjering til en fikk på plass en ny regjering. Brevet til biskopene handlet om det samme, men avsluttes med en stor takk til de som takkes skal: «Idet jeg takker rikets biskoper for denne meldingen som jeg snarest skal få sende videre til Konge og regjeringen, ber jeg om på Kongens og regjeringens og hele det norske folks vegne å få uttrykke en hjertelig takk for den innsats rikets biskoper og med dere de norske prester – bortsett fra noen få – har gjort for vår kirkes sak under okkupasjonen.»¹⁵⁹

Armann Bergh, som hadde blitt forvist fra sin stilling som hjelpeprest i Trefoldighet menighet, kom med sin erklæring 20.mai 1945 om at han gjenopptok sin tjeneste som hjelpeprest i Trefoldighet menighet. Han stod i denne stillingen frem til han fikk sokneprestembete i Vadsø i 1950.¹⁶⁰ Også Knut Strandskogen i Øyestad, trådte inn i embete igjen etter freden kom, noe vi

¹⁵⁷ Frøstrup 2017, side 411-420

¹⁵⁸ Austad 2007, side 250

¹⁵⁹ Austad 2007, side 251

¹⁶⁰ Prester i Den norske kirke og andre teologiske kandidater 1974, side 25

så på tidligere i oppgaven. Her stod han i 2 år, før han overtok sokneprestembete i Holt i 1947. Her stod han ut sin tjeneste.¹⁶¹ Christian Hansteen som la sitt embete ned i Uranienborg 1943, fikk etter en liten periode tjenestegjøre i Modum hvor han etter hvert også ble residerende kapellan.¹⁶² Prost Kristen Løken ble forvist i 1943 og kom tilbake da freden kom, men dro videre for å betjene sokneprestembete i Ringsaker i 1947.¹⁶³

Det var som nevnt noen prester i Arendal som ikke ble forvist på permanent basis, og Erling Ruud var en av disse. Han var sokneprest på Tromøya frem til 1960, da han flyttet videre til Oslo hvor han tjenestegjorde i Sagene og Lilleborg før han nådde aldersgrensen.¹⁶⁴ Olaf Sagedahl overtok prosteembete da Løken flyttet til Ringsaker. Han stod i dette embete frem til han overtok sokneprestembete i Skien i 1951.¹⁶⁵ Den allsidige soknepresten i Barbu, Halvor Bernhard Sigurdsen, stod i embete frem til 1951 da han flyttet til Oslo, og begynte på Diakonissehuset.¹⁶⁶ Anton Ragnar Pedersen, som senere byttet navn til Anton Ragnar Sunde, stod i embete i Østre-Moland frem til 1950.¹⁶⁷ Etter dette ble han sokneprest i Tjølling i 21 år, før han avsluttet sin tjeneste med å stå i prosteembete i Larvik fra 1964-1971.¹⁶⁸ Kristoffer Møllerløkken stod i sitt embete i Froland frem til 1946, før han reiste videre til Fåberg hvor han ble sokneprest. Møllerløkken ble også ordfører i Froland en kort periode i 1945, før han dro videre til Østlandet.¹⁶⁹ Nils Meidel Møll som ble kalt inn for å bistå Kristoffer Møllerløkken med å betjene Herefoss, stod i embete i Herefoss frem til 1948 da han ble vikarprest i Agder. Han ble så kretssekretær i Israelsmisjonen, før han overtok sokneprestembete på Finnøy i 1973.¹⁷⁰

7.2 Det vanskelige oppgjøret

Etter krigsårene ventet utallige rettsaker, konfliktløsninger og kalde fronter. Man hadde på forhånd regnet med 50 000 saker, men dette tallet skulle vise seg å være nærmest doblet etter

¹⁶¹ Prester i Den norske kirke og andre teologiske kandidater 1974, side 249

¹⁶² Prester i Den norske kirke og andre teologiske kandidater 1974, side 99

¹⁶³ Bolling 1949, side 270

¹⁶⁴ Prester i Den norske kirke og andre teologiske kandidater 1974, side 218

¹⁶⁵ Prester i Den norske kirke og andre teologiske kandidater 1974, side 222

¹⁶⁶ Prester i Den norske kirke og andre teologiske kandidater 1974, side 231

¹⁶⁷ Weierholt 1973, side 20

¹⁶⁸ Prester i Den norske kirke og andre teologiske kandidater 1974, side 252

¹⁶⁹ Bolling, 1949, side 293

¹⁷⁰ Prester i Den norske kirke og andre teologiske kandidater 1974, side 185

at samtlige saker var gjennomført.¹⁷¹ Professor Bernt Torvild Oftestad skrev i 1996 en artikkel der han presenterer noen trekk fra oppgjøret med prestene etter krigsårene. Her peker på at oppgjøret dro ut, og det gjorde at den siste «prestesaken» ble avsluttet først i 1952. I tillegg peker Oftestad på en tendens i oppgjørsårene, nemlig at jo lenger tid det gikk før en sak fikk domsavsigelse, jo mildere straff fikk den tiltalte.¹⁷² NS-prestene fikk som regel ikke de strengeste straffene, men de som satt høyere i hierarkiet fikk strenge straffer. Som for eksempel ekspedisjonssjef Sigmund Feyling og Kirke- og Undervisningsminister Ragnar Skancke. Feyling fikk 15 års tvangsarbeid, men ble benådet allerede i 1951. Han ble frifunnet på en hel del punkter på grunn av at retten blant annet mente han ikke var en «ondsinn» mann.¹⁷³ En annen grunn til at Feyling kan ha unngått dødsstraffen, var at det tok lang forholdsvis lang tid før sakens hans kom opp i retten, slik Oftestad pekte på i sin artikkel fra 1996.¹⁷⁴ Skancke derimot, fikk dødsstraff, ble henrettet i 1948, og er foreløpig den siste i Norges historie som har blitt henrettet ved dom.¹⁷⁵

Når det gjaldt NS-prestene som tjenestegjorde i Arendal, var det ingen av disse som fikk særlig lange dommer. Lars Rabben i Øyestad ble dømt til to års tvangsarbeid, samt inndragning av omkring 17 000 kroner av hans lønn.¹⁷⁶ Hans Andreas Hanssen, som bare stod i embete et par måneder, fikk ett års fengsel pluss ti års tap av stemmerett. Dette hadde nok ikke primært med hans tjeneste i NS-kirken, men med hans rolle som redaktør i Vestlandske Tidende og politisk redaktør i Agderposten.¹⁷⁷ Jacob Haug ble, som tidligere nevnt, utnevnt til NS-domprost i Stavanger. Han fikk samme straff som Rabben, selv om han ikke hadde vært medlem av NS-partiet. Det som derimot er noe overraskende er at Charles Ring, sokneprest på Tromøya fra 1933-1943, ikke fikk noen fengselsstraff. Jan Erik Hjellset spekulerer i om dette kan være fordi Charles Ring ble sett på som en ufarlig NS-prest og at en hadde dårlig samvittighet overfor Ring. Hjellset trekker også frem at Ring ikke fikk vite om embetsnedleggelsen, noe jeg verken kan avkrefte eller bekrefte ut i fra mine kilder. Ring fikk uansett vite om embetsnedleggelsen

¹⁷¹ Andenæs 1979, side 165

¹⁷² Oftestad 1996, side 75-77

¹⁷³ Berglyd 2016, side 218-220

¹⁷⁴ Oftestad 1996, side 75-77

¹⁷⁵ https://snl.no/Ragnar_Skancke (Nedlastingsdato 10.12.18)

¹⁷⁶ Hjellset 2011, side 91

¹⁷⁷ Frøstrup 2017, side 218 og 240

relativt kort tid etterpå, noe Ruud bekrefter i sin beretning.¹⁷⁸ Etter å ha arbeidet meg gjennom konfliktene i Arendal under kirkekampen, ser man også ved flere tilfeller at Charles Ring spilte en sentral rolle. Her må det også føyes til at han til tider fungerte som NS-prost, noe som ikke burde være en formildende omstendighet.¹⁷⁹

7.3 *Ble teologi lagt til side?*

Da jeg begynte på dette arbeidet, var et av spørsmålene jeg stilte om teologi og teologiske uenigheter ble lagt til side under kirkekampen. Var det slik at kirkekampen var en økumenisk gullalder? Man kan ikke gi et gjeldende og allment svar på bakgrunn av denne oppgaven, men det kan gi noen svar når det gjelder den lokale situasjonen som var i Arendal.

Svaret på spørsmålene overfor er verken ja eller nei. Ja, man opplevde nok at teologiske uenigheter ble mindre viktige fordi kirken stod i en svært vanskelig situasjon. I tillegg opplevde man også innad i kirken å ha en felles fiende, noe som også påvirket hvordan man stod sammen som kirke. I kapittel 4 så vi på situasjonen med Christian Hansteen der han ble tilbudt bispeembete, men takket nei. Det påfølgende brevet som ble sendt fra en samlet prestestab i Arendal, vitner om akkurat dette. At man hadde lagt de teologiske uenighetene til side, og stod nå sammen mot den felles fienden man hadde i det nazifiserte Departement og Stat. I tillegg har jeg ikke lest én eneste beretning eller brev der en prest har presisert eller fokusert på en teologisk uenighet med en annen prest. Dette betyr likevel ikke at det ikke fantes uenigheter, men betydde nok heller at man da valgte å legge disse til side for å fokusere på en kamp som var viktigere.

Samtidig blir det også feil å si at teologien ble lagt til side. Det var jo nettopp teologien som var et av de store problemene under kirkekampen. Hvordan forholdt prestene seg til Feylings teologi og tanker? Hva mente de om bruken av Luther og regimentslæren inn i kirkekampen? Og her ser vi at majoriteten av prestene i kirken tok kraftig avstand til dette, noe som vitner om at dette var teologi og tanker man var uenige om, og mente noe om. Man kan altså ikke si at teologien ble sekundær og uviktig under kirkekampen. Det man kan si er at man under

¹⁷⁸ KKS, B3, eske 2, mappe: Arendal prosti – Ruuds beretning (*Ref. samtalen mellom Ruud og Ring der Ring uttrykker sin taknemmelighet overfor Ruud at han ikke la ned sitt embete.*)

¹⁷⁹ Her kunne man lett seg frem til domsavsigelsen til Ring, men det har ikke vært kapasitet til å gjøre dette i forbindelse med arbeidet. Det har heller ikke vært fokusområde.

kirkekampen fikk reflektert over hvilke teologiske uenigheter som virkelig er i stand til å splitte kirken. Man fikk også muligheten til å reflektere over hvilke teologiske uenigheter som er mulige å leve med i én og samme kirke.

7.4 Makro- og mikrohistorie

En annen ting jeg nevnte innledningsvis var at denne oppgaven ville balansere mellom historie på makronivå og historie på mikronivå. Nærmere bestemt å veksle mellom historie på nasjonalt nivå og lokalt nivå. Det som har vært nyttig i denne prosessen har vært å få konkretisert de tankene, hypotesene og forestillingene man har om kirkekampen på nasjonalt plan. Fra å høre om kirkekampen i et metaperspektiv gjennom ulike sekundærkilder, har jeg gjennom dette arbeidet fått konkretisert og sett nærmere på hvordan kirkekampen på lokalt plan faktisk så ut. Jeg har ikke fått brukt arbeidet mitt til å sammenligne kirkekampen i Arendal med andre steder. Likevel kan jeg si, etter å ha lest en del om andre lokale kirkekamper, at Arendal har mye til felles med andre steder. Det som derimot kommer frem når en leser historien fra ulike steder, er at Arendal var i en særstilling med tanke på konfliktnivået og at de faktisk hadde fem ulike NS-prester innom prostiet i løpet av krigsårene.

7.5 Kirkekamp – en overdrivelse?

I starten av arbeidet virket det dramatisk å bruke ordet *kirkekamp* om situasjonen kirken stod i under andre verdenskrig. Det samme spørsmålet bar jeg med meg inn i dette arbeidet. Etter å ha arbeidet med dette stoffet, har jeg forstått hvorfor det brukes. Mange steder var det svært lite dramatisk og konflikt, og man fikk ikke kjent på det nazifiserte Departement som styrte kirken i en ny retning. Samtidig fikk mange steder kjenne på intense konflikter, store uenigheter og ikke minst det å stå i et embete sammen med en NS-prest. Og etter å ha sett på Arendal prosti, kan jeg konkludere med at man her fant begge disse tilfellene. I samtlige sokn i prostiet opplevde man en form for konflikt eller uenighet, men samtidig var det stor forskjell på konfliktnivået i for eksempel Froland og Øyestad. I tillegg er det spesielt noen sokn som har konkretisert og gjort det klart hvorfor det faktisk ble kalt en kamp innad i kirken. Flere av prestene satt virkelig alt til side for å redde kirken sin, og det kan mange ganger virke som de tenkte mer på plikt enn på konsekvens. Og kanskje det var like greit. Så; nei, å kalle det en kirkekamp var og er ingen underdrivelse. Det beviser kildene mine og arbeidet med disse.

7.6 Fikk NS-fotfeste i Arendal?

Den nasjonale situasjonen ble heller mislykket for NS-kirken, og deres plan om å endre kirken og gjøre den lojal overfor et nazifisert Departement. Sigmund Feyling og Ragnar Skancke lyktes ikke i denne prosessen, og det var flere faktorer som beviste det mislykkede forsøket. Én faktor var den enorme motstanden NS-kirken møtte. Slik det ble påpekt i forrige avsnitt er det ingen overdrivelse å betegne det som en kamp, og det fikk virkelig NS-kirken oppleve. DMK og de frie prester kjempet for sin kirke, og fortsatte å kjempe selv om møtte mostand fra både politi, Departement og NS-biskopene. En annen faktor var det som gikk på prestemangelen. Som vi har sett på slet NS-kirken veldig med å skaffe nok prester til å dekke kirkene rundt omkring. De fleste prestene ønsket ikke å ha noe med NS å gjøre, som førte til at man ordinerte lekfolk og uegnede prester til tjeneste. At det i tillegg var Ludvig Daae Zwilgmeyer, som ikke hadde særlig integritet, som hadde fått bispeembete, gjorde ikke saken enklere.

Til tross for at kirkekampen ble noen dramatiske år for kirken, fikk aldri NS-kirken fotfeste. Verken på nasjonalt plan, eller i Arendal. Gjennom et arbeid som dette oppdager man hvem som er heltene etter en slik kamp, og hvordan kirken kunne bestå til tross for tøffe år. At kirken bestod kan man takke både DMK, biskopene, lekfolket og et stort samlet presteskap som stod opp mot uretten som var i ferd med å skje med kirken.

8 LITTERATUR

Bøker

Andenæs, Johannes (1979). *Det vanskelige oppgjøret – rettsoppgjøret etter okkupasjonen*. Oslo: Tanum – Norli

Andresen Fornavn m.fl. (2015). *Å gripe fortida – innføring i historisk forståing og metode* (2.utg) Oslo: Det Norske Samlaget

Austad, T. (2005). *Kirkelig motstand : Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940-45, med innledninger og kommentarer*. Kristiansand: Høyskoleforlaget

Austad, Torleiv (1974). *Kirkens Grunn. Analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-45*. Oslo: Luther forlag.

Bastrup, Olav Rune Ekland & Ulrik Sissener Kirkedam (1999). *Fra gård til gudshus – Hisøy kirke 150 år*. Arendal: Hisøy menighetsråd og Hisøy historielag.

Berggrav, Eivind (1945). *Da kampen kom*. Oslo: Grøndahl & Søns Boktrykkeri

Berglyd, Jostein (2016). *Presten som ville nazifisere Norge – en biografi om Sigmund Feyling*. Kristiansand: Portal forlag AS

Carlsen, Ingvald B. (1945). *Kirkefronten i Norge under okkupasjonen 1940-1945*. (2.opplag) Oslo: H. Aschehoug & Co.

Dannevig, Birger (1966). *Arnt J. Mørland 1916-1966*. Arendal: P.M. Danielsens trykkeri.

Feyling, Sigmund (1941). *Stat og kirke. Kirken og den nye tid*. Oslo: J.M. Stenersens Forlag

Fjellbu, Arne (1960). *En biskop ser tilbake*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag

Frøstrup & Davidsen (2017). *Aust-Agder under okkupasjonen*. Arendal: Friluftsførelaget

Herefoss, Hans (1988). *Herefoss bygdesoge : B.2 : Bygda og folket*. Herefoss: Bygdesogenemnda.

- Johnson, Alex (1959). *Eivind Berggrav – spenningens mann*. Oslo: Forlaget Land og Kirke
- Nordisk fagkonferanse for historisk metodelære (1979). *Makrohistorie*. Kragerø: Universitetsforlaget.
- Norrman, Ragnar (1998). *Quislingkyrkan – Nasjonal Samlings Kyrkopolitik 1940-1945*. Skellefteå: Norma Bokförlag
- Oftestad, Bernt (1998). *Den norske statsreligion – fra øvrighetskirke til demokratisk statskirke*. Kristiansand: Høyskoleforlaget AS
- Olsbu, Fjærbu & Haugaas (2018). *Kjerka ved Nidelva – Froland kirke 1718-2018*. Skien: Erik Tanche Nilssen AS
- Ruud, Erling (1951). *Tromøy kirke*. Arendal: Utgitt av Tromøy menighetsråd. P.M. Danielsens trykkeri.
- Seland, Bjørg (2012). *Den vanskelige historien*. (1.opplag). Kristiansand: Cappelen Damm Høyskoleforlaget
- Støylen, Kaare (1984). *Vår kirke i sør – Christianssand Stift Agder bispedømme 1684-1984*. Kristiansand: Fædrelandsvennens trykkeri.
- Thorsdahl, Geir (2017). *Quislings biskoper – en norsk kirke i nazismens tjeneste*. Oslo: Kagge forlag.
- Ulstein, Jan Ove (1995). *Kyrkja under krigen*. Volda: Ørsta Trykk
- Weierholt, Olav (1973). *Kirken i Austre Moland – festskrift til 300-års jubileet i 1973*. Arendal: SAKO – Seljåsen & Aaberg
- Wisløff, Carl Fr. (1971). *Norsk kirkehistorie Bind 3*. Oslo: Lutherstiftelsens Forlag

Andre oppslagsverk

Bolling, Reidar (1949). *Norges prester og andre teologiske kandidater*. Oslo: A.M. Hanches Forlag

Eriksen, Dr. Alfred (1930). *Norges kirke og presteskap ved 900-årsjubileet*. Oslo: A.M. Hanches Forlag

Prestes i Den norske kirke og andre teologiske kandidater (1990). Den norske kirkes presteforening i samarbeid med Verbum Forlag

Prestes i Den norske kirke og andre teologiske kandidater (1974). Den norske kirkes presteforening i samarbeid med Verbum Forlag

Artikler, tidsskrift og avhandlinger

Austad, Torleiv (2018). «Katakombeordinasjon» Ordinasjonen på Helgøya 2.juli 1944. Tidsskrift for praktisk teologi 2 – 2018 : Luther Forlag

Ellingsen, Gunnar (1986). *Kirkekampen i Arendal – Trefoldighet menighet 1940-45*. Mastergradsavhandling ved MF våren 1986

Hjellset, Jan Erik (2011). *Kirkekampen i Øyestad*. Mastergradsavhandling ved MF høsten 2011.

Nornes, Andreas (2017). *Tyskerne kom! – Kirkekampen i Horten 1940-1945*. Mastergradsavhandling ved MF høsten 2017

Oftestad, Bernt T (1996). ... *Uverdige til å være evangeliets tjenere*. Tidsskrift for kirke, religion og samfunn 9-10 1996-1997

Sandvik, Bjørn (2011). *Den økonomiske kirkefront – Hvordan fikk prestene lønn under krigen?* Tidsskrift for teologi og kirke 2011, 82.årgang

Leksikon på internett

Forholdsordre (Sist oppdatert 30.01.09), i Gyldendal Den Store Danske [Internett] Tilgjengelig fra:

http://denstoredanske.dk/Samfund,_jura_og_politik/Milit%C3%A6r/Milit%C3%A6rv%C3%A6sen_generelt/forholdsordre [Lest 19.november 2018]

Gulbrand Lunde (sist oppdatert 26.08.18), i: Wikipedia [Internett]. Tilgjengelig fra: https://no.wikipedia.org/wiki/Gulbrand_Lunde [Lest 22.november 2018]

Kurer (Sist oppdatert 16.05.18), i Store Norske Leksikon [Internett]. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/kurer> [Lest 23.november 2018]

Landssvikoppgjøret (Sist oppdatert 30.01.18), i Store Norske Leksikon [Internett]. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/landssvikoppgj%C3%B8ret> [Lest 28.september 2018]

Menighetsråd (Sist oppdatert 16.11.14), i Store Norske Leksikon [Internett]. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/menighetsr%C3%A5d> [Lest 16.november 2018]

Ordinasjon (Sist oppdatert 20.02.18), i Store Norske Leksikon [Internett]. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/ordinasjon> [Lest 15.november 2018]

Ragnar Skancke (Sist oppdatert 23.11.18), i: Store Norske Leksikon [Internett]. Tilgjengelig fra: https://snl.no/Ragnar_Skancke [Lest 27.november 2018]

Regimentslæren (Sist oppdatert 28.03.18), i Store Norske Leksikon [Internett] Tilgjengelig fra: <https://snl.no/regimentsl%C3%A6ren> [Lest 4.oktober 2018]

Artikler på internett

Berggrav, Eivind (1941) *Når kusken er gal*. Virksomme ord [Internett] Tilgjengelig fra: <http://virksommeord.no/tale/881/> [Lest 8.oktober 2018]

Heiene, Gunnar (2018) Martin Luther betydning for den norske kirkekampen under andre verdenskrig. Teologisk tidsskrift [Internett], 2.januar. Tilgjengelig fra:

https://www.idunn.no/tt/2018/01/martin_luthers_betydning_for_den_norske_kirkekampen_under_a [Lest 8.oktober 2018]

Helgebø, Grete (2016) *Da tyskerne dro*. Arendals Tidende [Internett], 8.mai. Tilgjengelig fra: <https://arendalstidende.no/magasin/da-tyskerne-dro/> [Lest 21.september 2018]

Arkiv

Nasjonalbiblioteket:

Kirkekampens Sentralarkiv (KKS):

B 1: Svar på biskopenes rundskriv nr. 14

B 2: Svar på spørreskjema fra E. Molland og A. Seierstad 8.1.1946

B 3: Beretninger og materiale om kirkekampen i Agder bispedømme, sendt 1945-46 til Reidar Bolling.